

נספח ב: ראיון עם ד"ר צבי יהודה.

נפגשתי עם ד"ר צבי יהודה בירושלים, ביום ג, כו בכסלו תשנ"ט (15.12.98, נר שני של חנוכה) ושוחחתי עימו למעלה מארבע שעות. במהלך שלושת השבועות שלאחר מכן נפגשנו פעמיים נוספות, שהוקדשו בעיקר לתוספות (ולתיקונים קלים) על מה שנאמר בפגישה הראשונה.

עדותו של ד"ר יהודה היא רבת-משקל, שכן היכרותו עם החזון איש הייתה, כפי שציין, מאוד קרובה ואינטימית, והיא משתרעת על התקופה בה החל לדרוך כוכבו כגדול הדור, והוא מאיר את החזון איש מזוויות שאינן מוכרות כל כך בספרות הביוגרפיות הקיימת אודותיו.

מרבית השיחה הוקלטה, ומקצתה נרשמה בכתב. מכיון שהתגלגלה לנושאים רבים, דרושה הייתה עריכה של החומר. להלן תמצית ערוכה של הדברים. הקטעים המסומנים באותיות מזוותות הם ביאור מן הפגישות השניה-שלישית. היו נקודות בודדות שד"ר יהודה ביקש כי לא אתן להם פרסום, ובהן שמתי סימני השמטה (- - -).

תקופת הקשרים שלי עם החזון איש החלה ב-1941 ועד שהוא נפטר, אבל כשהוא נפטר כבר הייתה כשנה וחצי בצבא, ואז הקשר היה רופף למדי. הוא כתב לי מכתבים, אבל זה היה מרחוק. למעשה, הקשר הפעיל הסתיים כשהתגייסתי, כלומר, בערך ב-1952. זו הייתה היכרות מאוד קרובה, מאוד אינטימית. למעשה, נפגשנו כמעט כל יום, ולמדנו ביחד במשך כשעתיים-שלוש ביום. ההיכרות הייתה אינטימית במובן זה, שהחזון איש שיתף אותי בהרבה עניינים רגישים, לעתים גם אישיים (על אשתו - ראה להלן). כך, למשל, לעתים ביקש ממני לשוחח עם אשתו ולדבר על ליבה, ולעתים ביקש שאהיה נוכח בפגישות שקיים. כשעלו עניינים מסויימים, הוא היה שואל לדעתי. הוא אהב, כנראה, את השאלות שלי.

ההיכרות החלה כאשר אבי בא אל החזון איש כדי להתייעץ איתו, ולקח אותי ביחד איתו. הייתי אז בן 15, נולדתי ב-1926. לאחר שהשיב לאבי, החל החזון איש לשוחח איתי בדברי תורה. כשסיימנו, הוא הציע לי שנלמד ביחד. אני שמחתי, אבל לא כל כך התייחסתי אל העניין ברצינות. אבל החזון איש 'חיזר אחרי, ושלח מכתב, 'למה לא באת?!. מאז ואילך הייתי מגיע אליו ללמוד, והקשר התהדק והלך. הוא אהב אותי מאוד, וכנראה גם ציפה ממני להרבה, ובמבט לאחור אני יכול לומר שהייתי אכזבה גדולה של החזון איש. כשהתגייסתי, זה שבר את ליבו.

שני המאמרים שפרסמתי ב-Tradition החלו כמכתבים לבתי, שלמדה במכללה בבית וגן. אחד המורים שלה, הרב רקפת, הזכיר את החזון איש בשני עניינים: היחס שלו לביקורת הנוסח ועמדתו בעניין עתידה של מדינת ישראל. בתי אמרה שאני הייתי תלמידו, ואז ביקשו ממנה לשאול אותי מה ידוע לי על עניינים אלו. ישבתי וכתבתי לה מכתב ארוך, בו מסרתי את הידוע לי. זה לא אמור היה להיות מאמר אקדמי, מחקרי, ולכן אולי לא הבינו את כל מה שרציתי לומר שם. הבת הראתה את המכתב לרב רקפת, והוא ביקש את רשותי להראות אותו לאנשים נוספים, ובסוף נתבקשתי לאפשר את פרסומו. הוא פרסם בצורת שני מאמרים נפרדים ב-Tradition, שעוררו תגובות. פרסמתי גם מאמר ב'הדואר', 'מדוע התנגד החזון איש לקביעת יום זכרון לשואה, שתורגם אח"כ ליידיש.

כתבי היד והתפתחות ההלכה:

החזון איש שייך לאותה קבוצה של אישים, כמו הרמב"ם למשל, שאותם לא מעניינת ההתפתחות ההיסטורית של ההלכה. מבחינתם, ההלכה איננה צריכה לעסוק במה שהיה בעבר, גם לא במה שיהיה בעתיד. היא מתייחסת בראש ובראשונה להווה. ההלכה ממוקדת בהווה. מה חובתו של האדם בעולמו בשעה זו. לכן יהלכתא כבתראי. הפוסק מכריע על יסוד הכלים המצויים בידיו כעת.

יהיו מן הסתם חוקרים שיתנגדו לעמדותי, שהרמב"ם לא התעניין בהתפתחות ההיסטורית של ההלכה, ולכן אני צריך להסביר: זה נכון שהרמב"ם, והמאירי בעקבותיו, הקדיש דווקא מקום נכבד לתיאור התפתחות ההלכה, אבל הוא עשה זאת כדי להדגיש את האותנטיות של המסורת: "משה קבל תורה מסיני", להראות שהיתה רציפות. אני עדיין טוען, שלגבי פסק ההלכה ולגבי תוכנה - ההתפתחות ההיסטורית של ההלכה היא אי-רלוונטית. היא רלוונטית רק מן הבחינה הזאת שאם אתה כותב הקדמה ואתה רוצה שהקורא יתייחס ברצינות אל הדברים, שיראה בהם 'משנה תורה', תורה מן השמיים, אתה מדגיש את מקורותיהם. הוא [הרמב"ם], כאדם מסודר ובעל גישה פילוסופית, התעניין בהיסטוריה, אבל הוא לא היה היסטוריון. האמת היא שגם החזון איש היה מוכן להקדיש זמן לברר שאלות של סדר היסטורי, אם כי מתוך גישה לגמרי בלתי-היסטורית. כך גם הרמב"ם הוא לא היסטוריון במובן המקובל בימינו. אינני אומר שהם לא התעניינו כלל בהתפתחות ההיסטורית של ההלכה. ההתפתחות הזאת מעניינת אותם רק לצורך קביעת האותנטיות של ההלכה כנובעת מסיני. הרמב"ם ראה את עצמו כחלק מן המהלך של סיכום התורה שבעל פה, כמו רבי יהודה הנשיא, שערך את המשנה. גם החזון איש ראה את עצמו כך, לא מתוך גאווה. אבל הם ראו את עצמם כמוסרים של אותה מסורת. לכן אני אומר, שאותם לא מעניינת ההתפתחות ההיסטורית של ההלכה לגבי התוכן והמהות של ההלכה, אלא רק במידה שזה מסייע לנו להאמין באמיתותה. הרמב"ם דיבר על הקרבנות [כדבר שבו התפתחה ההלכה] בתור פילוסוף, אבל הוא לא קבע את ההלכה על פי ההסתכלות הזאת. גם החזון איש ודאי הבין שישנה התפתחות בהלכה. כדי לדעת את ההלכה כבתראי אתה צריך לדעת שיש הבדל [בין חכמים מתקופות היסטוריות שונות]. אבל בכל זאת החזון איש כותב הרבה פעמים ש"רבינא ורב אשי סוף הוראה" זהו זה. הכוונה כאן, צריך להבין, שההלכה אינה צריכה לעסוק במה שהיה בעבר. זה מה שאמרו חז"ל, "מאי דהוה - הוה". מה מעניין אותנו איך היה?! - ההיסטוריון אינו אומר "מאי דהוה - הוה". "מאי דהוה" זה בדיוק מה שהוא רוצה לדעת. אבל איש ההלכה זה רק לצורך 'יגדיל תורה ויאדיר', אתה צריך למצוא צידוק הלכתי למידע ההיסטורי.

הפוסק מעוניין לקבוע את הדברים לפי המצב בהווה; המצב בהווה חשוב מאוד. לפוסק אין עבר ואין עתיד, רק הווה. את זה הוא אמר לי כמה פעמים. זה ברור שזו היתה ההשקפה שלו, העניין של ההווה. לכן גם העיסוק בשאלה מה יהיה בעתיד, איננה מעניינת. "אין לך עסק בנסתרות", אין לך לדרוש "מה למעלה ומה למטה". מבחינתו ניתן להוסיף: אין לך לדרוש מה היה ומה יהיה. ההלכה זה ההווה.

המדינה:

כשאני דיברתי איתו על המדינה, ואפילו כשהוא נפטר, זה היה בשנים שכלל לא ידעו מה עומד להיות גורלה של המדינה. היום קצת קשה לדמיין את זה, אבל אז בכלל לא היה ברור מה יקרה לה. אמרו כאילו שהחזון איש ניבא, שהמדינה לא תחזיק מעמד. זה לא נכון. גיסי, אברהם רון, אומר לי: 'כך אתה אמרת בשעתו'. אולי הבינו אותי לא נכון. הוא אמר לי שאי אפשר לדעת, שאי אפשר לחגוג אז

עצמאות, כי זה בבחינת נפל, שאי אפשר לדעת כמה זמן עוד יחיה. הוא לא ניבא. הוא לא היה נביא ולא ראה את עצמו כנביא, זה לא מתאים לחזון איש לנבא, הוא לא עסק בזה.

ש: בספרות החרדית ישנן לפחות שתי מסורות, כנראה בלתי-תלויות, על הזמן שהוא קצב למדינה: אחת אומרת שהוא 'נתן' לה שנה אחת, האחרת - עשר שנים.

ת: אני זוכר שהוא דיבר על עשרים שנה, ארבעים שנה. תלוי במצב רוח שבו הוא היה. אבל מה שהוא אמר זה לא שהיא ודאי תיפול, אלא שאנחנו צריכים להיות מודעים לזה, שהעובדה שיש לנו מדינה איננה אומרת כלום לגבי סיכוייה להתקיים גם הלאה. מהבחינה הזאת הוא היה איש זהיר, וראה את זה כמו בגלות: גם כשיש תקופה של שקט יחסי, תמיד צריך לזכור שזה מצב זמני, שהכל יכול להשתנות. זו מין הרגשה שניטעה בו מבית אביו. הוא היה יהודי גלותי אמיתי, ואני לא אומר את זה לשלילה. הוא אמר: כמו שנפל לא עושים פדיון הבן אלא לאחר שלושים יום, לאחר שרואים שהוא בר-קיימא, כך צריך להמתין גם ביחס למדינה. אני בטוח שכך מסרתי את זה גם לאברהם רון. אתה יודע, מדרך צעירים להגזים, והוא שמע כאילו אני אמרתי לו שהיא בטח תיפול. החזון איש לא אמר כך. אילו החזון איש היה חי כיום והיה רואה מה שמתחולל מסביב, ייתכן שהיה אומר שזה בר-קיימא.

ש: השאלה היחידה שהטרידה אותו היא שאלת עמידותה של המדינה! לא היתה כאן התנגדות לצביונה וכי?

ת: לא. כאן אני צריך להסביר לך. כשאני שוחחתי איתו, מעולם לא שמעתי ממנו השקפה המתנגדת לרעיון העצמאות המדינית, בנוסח סאטמאר, או טענה כי הציונות היא כפירה בביאת המשיח. אני לא חושב שהוא התנגד לזה שליהודים תהיה עצמאות. הוא רק חשב: אם אתה עצמאי, איך אתה מנצל את העצמאות הזאת?

ש: הוא כותב בקובץ אגרות, שהציונות היא תנועה כפרנית.

ת: כי הציונות החילונית היא תנועה של 'כוחי ועוצם ידי', אבל לא בגלל שהיא דוחקת את הקץ. הוא התנגד ל'כוחי ועוצם ידי', לודעתני, אילו היה שומע את ראשי הישיבות של היום, המדברים על כך שבזכות לימוד התורה עם ישראל ניצל, הוא היה רואה גם בזה צורה של 'כוחי ועוצם ידי'. כמו שאסור לך לומר 'כוחי ועוצם ידי עשו לי את החיל הזה', כך קל וחומר אסור לך לבגיד 'תורתני ומצוותי עשו לי את החיל הזה'. כמו שאסור לך לסמוך על כוחך בשדה הנשק - כך גם אסור להיות יהיר בשדה הרוח. אבל זה כבר רעיון שלי.

אני רוצה להוסיף כאן לגבי עניין העצמאות. המושג הזה, 'עצמאות', שהוא חשוב מאד כל כך לתלמידי הרב קוק ולהוגים של דור התחיה לגווניהם - הם דיברו על העצמאות כעל תקומה של האומה, כעל הישג דתי, לאומי וחשוב - הוא לא תפס את זה כך. בעניין הזה הכל יחסי. אף אחד הוא לא עצמאי. כפי שהוא אמר לר' עמרם בלוי [ראה להלן], הוא ראה את העולם כבית סוהר. אז אומות העולם נותנות לך רשות לשחק קצת ולהניף דגל. הדגל לא אמר לו שום דבר. זה עבודה זרה. אם היה מדובר על ערך המדינה בשבילו, זה לא היה מצד הערך של המדינה, וגם לא מצד היכולת [השלטונית] של המדינה. להיפך, היו לו בעיות עם זה. למשל, "דינא דמלכותא דינא", חל דווקא כשאינך עצמאי, כי מרגע שישנה מדינה יהודית ישנה דווקא בעיה ב"דינא דמלכותא". הנושא הפריע לו. שאלו אותו לגבי האפשרות להיות עורך דין. בעיניו אלו היו 'ערכאות'. כך שכל המושג הזה של 'משפט עברי' והקדושה שנובעת מזה שזה נחקק בכנסת, וכל מושג הממלכתיות, שפתחו במרכז הרב וכו' - כל הדברים האלה היו זרים לו לגמרי. ואינני אומר את זה כדי להקטין את דמותו. אז לא כל כך הבנתי את הדברים. אבל הכרתי את אוצר המלים, את המושגים. מבחינתו, מה זה עצמאות? - זה עניין של בטחון? - בסדר. הגנה על חיים - הוא הבין. את הצורך ליישב את ארץ ישראל הוא הבין בתור צורך להגן על הספר, למנוע סכנה. כל

הדברים האלה היו חשובים לו. אבל המושג הזה של 'עצמאות' היה בעיה בשבילו, שהרי אם אתה באמת עצמאי - אז אתה צריך באמת להתנהג כחברה יהודית, ואז ישנה בעיה עם מה שקורה כאן. עצמאות - אגב, פעם היו קוראים לזה 'קוממיות' - מה זה? - בשבילו מה שחשוב הוא בטחון, פרנסה, חיים, מניעת סכנה. אבל כאן מדברים על דברים שמקומם בעולם הלאומי, דברים שמקורם בתקופה הרומנטית עם כל אידיאל הלאומיות. זה היה זר לרוחו. גם לרב קוק זאת היתה בעיה. הוא היה צריך להחליט שהלאומיות שבישראל איננה דומה ללאומיות של הגויים. הרב קוק, כיהודי מושרש, היה חייב תמיד להראות שלמרות שהוא בעד לאומיות - זו איננה הלאומיות של האיטלקים, הצרפתים או האנגלים, זה לא ככל העמים. הוא קורא לזה 'לאומיות', אבל רואה בזה דבר מטאפיסי בשבילו. החזון איש אינו צריך להתלבט בזה, כי בשבילו זה לגמרי לא קיים. כך שלקבוע חג על עצמאות זה לא אמר לו דבר. חג על הצלת ישראל - זה כן, אבל לשם כך צריך תחילה לראות מה באמת ניצל כאן, מה באמת קרה, למה דווקא ביום הזה. היום הזה, אל תשכח, הוא יום שבו הוכרזה המדינה. במה הכרזת המדינה יכולה להיות בעלת משמעות מבחינת החזון איש? - מי הכריז על זה? איזה תנא, אמורא? זה אקט פוליטי. פוליטיקה היתה בשבילו דבר שאתה נצרך לו לפעמים, אבל מכאן ועד כל זה?

ש: בספרות החרדית ישנה הדגשה לכך שהחזון איש גם ראה את הקמת המדינה כדבר רע, כמקור לגזירות על הדת.

ת: זה לא.

ש: למשל, הסיפור על כך שלקראת פסח תש"ט הוא אמר: 'ראה זה פלא, כבר כמעט שנה שקיימת המדינה ועדיין מתירים כאן לאפות מצות'.

ת: אינני מאמין שהוא אמר את זה. אני הייתי די קרוב אליו, ואני יודע איך הוא אפה מצות. יכול להיות שהוא אמר את זה כבדיחה, שהוא רצה להגיד: 'מה אתם משטינים, עובדה שמאפשרים לאפות מצות'. היה לו חוש הומור, אתה צריך להבין. נניח שהוא אמר, ואני אינני מאמין שהוא אמר. יכול היות שהוא אמר את זה לגבי הקנאים. היו הרי קנאים שהאמרו לו 'תראה את מדינת ישראל' וכו', אז הוא אמר: 'טוב, לפחות מרשים לאפות מצות'.

ש: בפגישה שלו עם הרבי מסאטמאר, על פי המסורות הללו, אמר החזון איש: 'אני לא כל כך חושש מהגזרות שתטיל המדינה על שומרי הדת, כמו מכך שתערב לחיכום'.

ת: אני לא שמעתי דברים כאלה. אני יכול לומר שהגישה הזאת, שלפעמים אתה חושש מגלות מתוקה יותר מאשר מגלות מרה, זו גישה שהיתה מקובלת, תמיד אתה מוצא את זה אצל רבנים, שהיו חוששים יותר מהתבוללות, והסרת הטבעת [של אחשורוש] היתה יותר טובה מן הנביאים. הרעיון הוא, שאם זה נוח לך, אינך שומע לנביאים, ואם בא המן ורודף אותך - מיד אתה עושה תשובה. יכול להיות שאמר משהו בכיוון הזה, אבל אינני חושב שצריך להעמיד את זה בצורה כזאת. זה כמו בכל מדינה אחרת, שחוששים מגזרות. אבל איזה גזרות למשל? - מהן הגזירות שחששו מפניהן?

ש: למשל את גיוס הבנות הוא ראה כגזירה. יכול להיות שבכך הוא ראה את התממשות החששות שלו.

ת: גיוס בנות - יכול להיות. ויכול להיות שעל כך הוא אמר: אתם דואגים מן הגזירה של גיוס בנות - אני דואג יותר שמא העולם החילוני יהיה נעים לכם. ברור שהם ראו בלאומיות מעין עבודה זרה. אני צריך לראות מה שמייחסים לו, אבל אני לא שמעתי. בכלל, החזון איש אהב את היהודים, אהב כל יהודי. הוא אף פעם לא דיבר לשון הרע. אני אף פעם לא שמעתי אותו מדבר לשון הרע מן הסוג הזה, של סאטמאר. כך שקשה לי להאמין, אבל אינני יודע.

ש: את הגדרת הלאומיות כעבודה זרה שמעת ממנו?

ת: לא. גם את זה לא. אני רק אומר שכאשר הייתי מדבר על זה, הוא התייחס כך. לאומיות ודגל אינם בתורה או בתלמוד, זה היה מחוץ לארבע אמות של הלכה, לכן זה היה זר לו.

ש: זה נשמע כמו מה שהרב סולובייצ'יק אמר על הרב מבריסק: אומרים שהוא התנגד למדינה, אבל זה לא שהוא התנגד לה, אלא שהוא פשוט לא מצא לה משבצת מתאימה במערכת הקטגוריות ההלכתיות שלו.

ת: אתה יודע מה? - זה בדיוק נכון לגבי החזון איש. זה בדיוק מה שהיה.

אישים - ר' אלחנן וסרמן והרב כהנמן

ש: ר' אלחנן וסרמן הגדיר את הלאומיות במפורש כעבודה זרה.

ת: ר' אלחנן וסרמן יצג את מה שדברו אז בעולם הישיבות. 'עקבתא דמשיחא' היה ספר קלאסי של 'השקפה', בניגוד לרוח שנשבה מחוגי הרב קוק.

ש: ידוע לך משהו על הקשרים ביניהם?

ת: לא. לא זכור לי שהוא דיבר על כך.

ש: מה היה יחסו אל הרב כהנמן?

ת: אני יודע שהוא אהב אותו מאוד, אהב אותו אהבת נפש. הרב כהנמן התבטל לפניו לגמרי. הם היו אנשים שונים לחלוטין. הרב כהנמן היה ציוני, והוא גם היה איש מעשה. אחרי שהוא חזר מן השואה, בודאי שבור ורצוף כמו כולם, הייתה בו הגדלות הזאת להירתם ולבנות את ישיבת פוניבז', והוא בנה אותה מתוך ההנחה שה'מרא דאתרא' הוא החזון איש. הוא התבטל לפניו לגמרי. והחזון איש בודאי שאהב אותו. זה בדיוק מה שהחזון איש רצה, שיקימו ישיבות, ומה עוד שהוא באמת היה איש יקר ומפלא. היום החרדים לא היו מסכימים לקבל אותו, היו רודפים אותו. הוא היה ציוני, עם כל סיפור הדגל על הישיבה. הדברים ידועים.

קביעת מועדים וימי אבל

עצם העניין של קביעת חג היה זר לו. זה גם מה שהוא אומר לגבי יום השואה, להבדיל. גם מה שאומר הנביא זכריה על 'צום העשירי' וכו', הוא חשב וגם הם לא קבעו את זה לכתחילה כימי אבל, כי ביהדות לא קובעים ימים כימי אבל; הם קבעו את זה כימי שמחה לעתיד, כשיבוא המשיח, אבל בינתיים אנחנו מתאבלים. אבל הגישה שלו היתה שביהדות לא קובעים לדורות ימי אבל, ואם קובעים - זה רק נבואה מיוחדת, ורק נביאים יכולים לעשות את זה, ומי אנחנו, דור שפל, דור יתום וכו'. ההרגשה הזאת שאנחנו דור עני זו הייתה הרגשה שעטתה אותו, בפרט אחרי השואה, שהעצבות והקדרות ריחפו מעליו. מי אנחנו שנעז? - בכלל, זה הזכיר לו את ירבעם בן נבט, שעשה לו חגים "בחג אשר בדה מלכו".

יחסו לקנאים

מבחינת היחס שלו למדינה, הוא, כאדם זהיר, הרגיש שצריכים לתת לזה זמן. זה לא עניין של נבואות, אלא כשהיו באים אליו אנשים עם 'מדינה-מדינה-מדינה' - הוא היה אומר: רגע, מה אתה יודע? אתה יודע מה שיהיה? - הרי אל תשכח שהיו כאן תגובות לאנשים שפנו אליו. הוא היה זהיר, זה כל העניין. לא ראיתי אצלו את אותה שנאה ואיבה של הסאטמארער.

ש: גם להם הוא אמר דברים "מרגיעים" נגד ההתלהטות היתרה?

ת: אינני יודע במישרין, אבל אני יודע שמאז ומעולם הוא היה מנסה לקרר אנשים שדיברו נגד אנשים אחרים. אני לא משער שהוא ליבה את השנאה שלהם. עובדה היא, שהוא לא הצטרף אליהם. הוא לא היה מאנשי 'נטורי קרתא'.

ש: אבל הוא התבטא על כך שהוא אוהב אותם.

ת: כן, זה בהחלט. הוא אהב גם עוד יהודים. הוא אהב אותם בגלל שהוא ראה בהם, כנראה, מידות טובות, הוא ראה שהם מסודים ליהדות, לשבת. עמרם בלוי, למשל, הוא ראה אצלו דברים חיוביים. אבל הוא לא הצטרף אל האידיאולוגיה שלהם, כמו שהוא לא הצטרף לציונות.

ש: כלומר, לדעתך הדברים החיוביים שהוא ראה בהם קשורים יותר ל'תורה ומצוות' במובן הצר, ולא למלחמה שלהם נגד המדינה?

ת: בהחלט, ממש כפי שהגדרת את זה. הוא ראה יהודים שאוהבים את הדת, שומרים מצוות בתמימות, בדבקות, במסירות. את זה הוא אהב אצלם, אבל אין לומר שהוא העריך את הקנאות שלהם. הוא לא היה אדם קנאי. לא שמעתי ממנו, למשל, דברים נגד הרבנות הראשית, כפי שיכולת לשמוע אצל ר' וועלוור'לה, למשל. לא שמעתי ממנו אף פעם. לא שמעתי ממנו שנאה כלפיה אף פעם. לכל היותר הוא יכול היה לומר: מה זה הרבנות הראשית? - אם זה רב, זה תלמיד חכם, יש לו סמכות. אם רב הוא מרא דאתרא, אם מקבלים אותו, יש לו סמכות. הוא לא ראה בזה עניין של ממלכתיות וכדומה.

אשתו:

היחסים [בינינו] היו מאוד קרובים, מאוד אישיים. היו לו הרי בעיות משפחה עם אשתו. זה מאוד כאב לו. הוא היה מבקש ממני לדבר איתה, כדי שלא תהיה בודדה. הוא אמר לי: 'היא אוהבת אותך, איתך היא תדברי'. היא הרי היתה מגרשת כל אדם שבא אליו, אבל לי היתה אומרת: 'איר קומט לערנען', בניגוד לאחרים, שבאו לביטול תורה. כנראה גם אחרים שלמדו איתו היא לא היתה מגרשת, היא היתה מגרשת טרדנים.

ש: הוא אהב אותה?

ת: אהב אותה? - לא. על כל פנים אני לא התרשמתי כך. הוא התייחס אליה בכבוד, אבל לא אהב אותה. הוא אהב את הבריות, ואשתו בכלל הבריות.

בעצם, אינני יודע אם זה לומר שהוא לא אהב אותה. אי אפשר לומר כך. אתה שואל אותי על רב מישראל אם אהב את אשתו. בדרך כלל קשה לראות דברים כאלה. על ר' איסר זלמן מלצר אפשר היה לראות שאהב את אשתו. יכולת תראות איך שהוא מדבר איתה, איך שהוא מתפאר בה, על זה שהיא יודעת תנ"ך. הוא גם העריך אותה. אני יודע על עוד רבנים מסוג זה. החזון איש כמעט שלא דיב עם אשתו. היא צעקה עליו. אני מעולם לא ראיתי אותו צועק עליה. אני לא רוצה לצאת כמי שאומר שהחזון איש לא קיים 'אוהבה יותר מגופו'. כשאתה מדבר על אהבה... אדם מודרני מיד רואה את זה כמשהו רומנטי. קשה לי לתאר את החזון איש במונחים כאלה. כשראית אותו מדבר עם אחותו, הרבנית קנייבסקי, ראיתי יותר אהבה שם, אהבה של אחוה. כי הוא היה כל כך תלוי בה, והיא גם דאגה לו. כשראיתי את העימות בינו ובין אשתו היה נעוץ בזה שלא היה עימות בכלל. היה חוסר תקשורת.

אהבת-הבריות שלו:

הוא היה אוהב אדם במובן הנאצל של המילה. 'אוהב את הבריות' בכלל, לא רק מישראל. לא כתוב 'אוהב את ישראל'. זה יכול לכלול גם חתולים! - אחרי מותו של החזון איש שמעתי סיפור: בוילנה, כשהוא היה צעיר, כאשר חזר פעם הביתה מבית המדרש, ראה יהודים מתקהלים. ניגש לראות מה קרה, ואמרו לו שחזירון קטן נפל לתוך הבור. מסתבר שעברה שם שיירה של חזירים, עם גוי שלקח אותם, וחזירון קטן נפל אל תוך הבור ואינו יכול לצאת, והוא צווח. היהודים עמדו חסרי אונים, והחזון איש ירד לבור ושחרר אותו, הריס אותו, שחרר אותו, והחזיר המשך במרוצתו. שאלו אותו: 'הא כיצד?' והחזון איש ענה: התורה אמנם אסרה את החזיר, אבל איסור צער בעלי חיים חל גם עליו!

אישים - ר' חיים עוזר והרב קוק

ש: הוא סיפר לך על התפתחויות שחלו בו?

ת: הוא לא סיפר לי הרבה על עברו. הוא סיפר לי על ר' חיים עוזר גרודזינסקי, שאליו התייחס כמו אל רבו. זה אולי אחד הדברים שהכי כאבו לו מן השואה¹. מותו של ר' חיים עוזר ממש שבר אותו. כשרי

¹ הערה: ר' חיים עוזר נפטר, אמנם, בתקופת מלחמת העולם השנייה, אך לא נרצח עיני הנאצים, כי אם מת מוות טבעי.

חיים עוזר נפטר, ממש בתחילת השואה. הוא סיפר לי הרבה על גדולתו. ואני מוכרח להגיד לך עוד משהו, שעליו פחות יודעים: הוא דיבר איתי גם על גדולתו של הרב קוק. אני באותם הימים הייתי מושפע מרעיונותיו של הרב קוק. אני לא הכרתי כל כך את הרב קוק אז, ולמען האמת גם היום אינני מבין אותו לגמרי, אבל הייתי מושפע מכל ההילה שסביבו וכו', ואני זוכר קצת, במטושטש, כאשר אבי הביא אותי אליו. הייתי אז ילד כבן 9, וילד בגיל הזה אינו יכול להעריך, אבל את דמותו אני זוכר עד היום, הוא היה נראה כמו מין מלאך כזה. היינו מסתכלים עליו כמו על איזו אש בוערת, הפנים שלו היו תמיד לווהטות, כמו נביא או מלאך. הוא היה מדבר ומדבר, אבל מה יכולתי להבין? - רק ראיתי שזה כמעין המתגבר ואנשים מקשיבים וחוזרים על זה. זה היה שוטף ושוטף. מזכיר קצת את הרבי מלובביץ', ואנטייתזה לחזון איש, גם באישיות. החזון איש לא היה נותן נאומים אף פעם. ובכלל, גם החזון איש היה שתקן. היו בין הגדולים של אז שדיברו עליו בהתלהבות: ר' איסר זלמן מלצר, החזון איש אחריו, ר' אריה לוי. היחס של החזון איש אל הרב קוק היה חיובי מאוד: הוא חשב אותו לאיש קדוש, לאיש צדיק. הוא גם העריך את תורתו. זה שלא הסכים לה, זה לא גרם לו להמעיט מדרגתו כבעל-תורה. הוא העריך אותו ברמה הגבוהה ביותר, אלא שלא הסכים לשיטתו בכל הקשור לדור התחיה. הרב קוק היה חדשני, והחזון איש היה טיפוס מסורתי, שמרני, שהלך בעקבות אבותיו. היה לו קשה, אולי, שבגלל הרב קוק נמשכים רבים לציונות, שהוא ראה בה סכנה. הייתי אומר שזה לא כל כך הציונות כמו המשיחיות, המשיכה להזיות. הוא היה נגד כל דבר שהוא לא ממשי. כשהוא הרגיש שנמשכים... - זה לא לציונות, זה למשיחיות. החרדה מפני משיחיות שקר, שאתה יכול לראות אותה גם אצל הרב שך, היא חרדה שנקלטה בדמם של יהודים, ולקח הרבה זמן עד שזה נעלם. הוא היה מצטט את הרמב"ם, באגרת תימן ובעוד מקומות. הרמב"ם נתן את הבסיס לכל זה [וראה להלן, מצוה והבטחה]. אבל הוא דיבר עליו בהערצה גדולה, באהבה רבה. לא שמעתי ממנו אף פגיעה, חלילה. הוא גם התנגד, כמובן, לשיטתו בעניין היתר המכירה בשמיטה, והיה אומר באירוניה: 'הרי אני יותר ציוני ממנו, אני לא רוצה למכור אדמה לערבים'. הוא היה אומר את זה בחיך, היה לו תמיד מין חוש הומור דק. אני בכלל נגד חלוקה, לדידי 'לא תחנס'. אבל זו הייתה מחלוקת הלכתית.

ש: האם ייתכן שבשנים מאוחרות יותר שינה את עמדתו ביחס לרב קוק?

ת: אינני סבור כך.

מצוה והבטחה

על זה שוחחתי איתו הרבה. הוא הבחין בין שתי קטגוריות: קטגוריה אחת היא 'מצוה', חובתו של האדם כלפי הקב"ה. זה הדבר שצריך לעניין אותי ואותך. אחר כך ישנה עוד קטגוריה, של 'הבטחה', שהא'ל מבטיח. זה דבר שבו אתה צריך להאמין, אבל לא עליך הדבר מוטל לעשותו. זה גם מה שנאמר בגמרא לגבי חזקיהו וישעיהו: 'מאי דמיפקדת איבעיא לך למעבד, ומה דניחא קמי קודשא בריך הוא - לעביד' [ברכות דף י ע"א]. הגישה שלו היתה שאסור לנו להתעסק בענייני משיחיות מפני שזה התחום של הקב"ה. כל מה שנדרש מאתנו - בעקבות הרמב"ם - זה להאמין, 'אחכה לו בכל יום שיבוא'. הוא פחד ממשיחיות פחד מוות. אני זוכר שפעם אמרתי לו דבר תורה, חידוש שלי, כשהייתי ילד, שהוא מאד מאד התלהב ממנו וחיבק אותי ואמר: 'מה שאמרת זה ממש מצויין'. מה שאמרת היה כך: יש בגמרא על הפסוק 'דבר נא באזני העם ויקחו אשה מאת רעותה כלי כסף וכלי זהב'. על כך אומרת הגמרא: 'אין נא אלא לשון בקשה. אמר הקב"ה למשה: בבקשה, אמור להם לישראל: אנא, בבקשה. כדי שלא יאמרו אומות העולם לאותו צדיק: ועבדום וענו אותם - קיים בהם, ואחרי כן ייצאו ברכוש גדול - לא קיים בהם'. ולי אז זה היה מוזר, למה הגמרא כל כך מדגישה 'נא, בבקשה'. אז אמרתי: כדי 'ועבדום וכו' ואחר כך וכו' - זו איננה חובה שלנו. אין לנו חובה לעזור לקב"ה לקיים את ההבטחות. אלא הן הבטחות של הקב"ה, ולכן הקב"ה מנסח את זה על דרך של בקשה, 'נא', הואל לעשות את זה. זה לא

מצוה, זו לא חובה. בזה הוא [החזון איש] שמח מאוד. האבחנה הברורה הזאת, בין עולם המצוה, שזו חובתו של האדם בעולמו, לבין עולם ההבטחה, שזו חובתו של הקב"ה וזה עניינו, ואנחנו איננו עוזרים לו, איננו מפריעים לו ואפילו איננו מנתחים - הייתה מאוד חזקה אצלו. זה חשוב מאוד. מה שהפריע לו אצל תלמידי הרב קוק זה העניין הזה, שהם כבר יודעים לאתר את דור התחיה, הם יודעים להגדיר מה עושה הקב"ה ומה יעשה הקב"ה, כל זה היה מבחינתו משיחיות. בשבילו, האבחנה של הרמב"ם, שאל לנו להתעסק בזה, היתה בסיסית. זה לא עניינו. למשל, אם מישהו היה בא לדבר איתו על בית המקדש וכו' - הוא התרחק מזה. הגישה שלו עומדת בניגוד לרבנים ציוניים כמו קלישר ומוהליבר, ואפילו בניגוד לחפץ חיים, שכתב על סדר קודשים וכו'. הוא התכונן. גם החזון איש עסק בקודשים כמו שהוא עסק בטהרות, כפי שהוא עסק בכל דבר אחר, אבל אם היית שואל אותו על הציפיה הוא היה אומר שזה לא עניינו. מדברים על זה שכביכול יש מחלוקת בין הרמב"ם לרש"י, שרש"י סובר שבית המקדש יירד באש מן השמים והרמב"ם אומר שזו אחת מחובותיו של מלך המשיח. הרבי מלובביץ' מנסה ליישב ביניהם וכו'. אם היית בא אל החזון איש ושואל אותו: הלכה כמי? - הוא היה משיב לך: זה לא עניינו. זו הלכתא למשיחא. אם זה ברור הלכה, הוא היה מברר. הוא יכול היה לברר על הכבש, אם הוא היה בנוי כך או אחרת ומה הדינים הנוהגים בו. זה חשוב לו. אבל לחשוב במונחים של הגדרת התקופה, כמו כל המיתוס של 'התקופה הגדולה' שהרב כשר מנסה לבנות, ועוד הריבלינים לפניו, לגבי הגאון מוילנה שכבר חזה את כל המאורעות העתידיים וכו' - הוא [החזון איש] היה נרתע מזה. מה אנחנו כבר יודעים על 'התקופה הגדולה'? - 'תיפח רוחן של מחשבי קיצין'. הסלידה של הרב שך מן המשיחיות יש לה שורשים. אני ראיתי אותה, אולי בצורה הרבה יותר אלנגטית, אצל החזון איש. לכן הוא גם היה נגד חידוש הסנהדרין, בהצעה של הרב מימון. הוא היה נגד כל מה שנועד לעזור לקב"ה להביא את המשיח. הקב"ה אינו זקוק לעזרתנו. כל המושג הזה של 'דור התחיה', שהוא שורש כה מרכזי של תלמידי הרב קוק, שיש בו יופי וגם חשיבות - היה מנוגד לכל תפיסתו.

צריך לחדד את הנקודה הזאת. לדעתי, אילו החזון איש היה חי היום הוא היה מתנגד, אולי אפילו עוד יותר מהרב שך, ל'גוש אמונים' ולכל הדברים האלה. זה נובע מכך שהחזון איש ראה כל דבר בקטגוריה של מצוה או לא. העניין של העזרה לקב"ה היה נראה לו כדבר בלתי-הולם. לכן הוא דיבר לא מעט על זה שאסור לטשטש את התחומין. בהבטחות יש רק להאמין, כי יש מצוה להאמין בביאת המשיח.

גם במישור הפרט: 'כל הלומד תורה לשמה זוכה לדברים הרבה', 'רבנן לא צריכי נטירותא'. אם זה יכול לעודד תלמיד צעיר ללמוד תורה - הוא היה אומר לו את זה, אבל הוא גם היה יודע שאין סומכין על הנס. גם אם 'שלוחי מצוה אינן ניזוקין' אין זה אומר שאפשר ללכת על גשר רעוע. גם מה שהוא אומר על תפילה, שיש בכוחה לחולל הרבה. תפילה היא מצוה, והאמונה בכוחה של תפילה גם היא מצוה. אבל לא עליך לבחון את אמיתותה של האמונה הזו: 'לא תנסון את ה' אלקיכם'.

לגבי השמיטה, השיקולים אם אפשר לקיים ישוב בשנת שמיטה או לא, השיקולים צריכים להיות לגמרי כלכליים. תשאל את מנהל בנק ישראל, ולא את הרב כדורי. 'אין לך עסק בנסתרות'. אם הקב"ה אומר לך 'וצויתי את ברכתי', זה העסק שלו. אתה צריך להאמין בזה שזה נכון, אבל ההלכה אינה מושפעת מזה, וגם לא כל החלטה מעשית אחרת. זה דבר חשוב מאוד.

ש: איך הוא התייחס לזה שאחרים ראו בו 'בעל מופת'?

ת: אני מניח שהוא חייך, היה לו חוש הומור. הוא בודאי חייך. שמע, אם זה עוזר למישהו, לא היה אכפת לו. הוא היה כל כך רחוק מרדיפת כבוד, שזה לא נגע אליו: אם בן-אדם חושב כך, מה אפשר לעשות. אני לא בחנתי את זה, אבל יש לי הרושם שזה גם באיזשהו מקום הציק לו. הוא ידע שהוא איננו בעל מופת - כך אני חושב, אחרת יש לי בעיה - כי כשמישהו היה בא אליו הוא היה שואל מה

השם, מה שם האם, והוא היה רושם, ובתפילה הוא היה מתפלל. מבחינתו, בזה הוא היה מקיים מצוה של גמילות חסדים. אם יש לך כסף, אתה נותן לו כסף; ואם אין לך כסף ואתה יכול להתפלל - אז אתה מתפלל בעדו. הוא לא האמין שכח התפלה שלו יותר חזק מכח התפילה של החולה, אבל הוא ציפה שאם הוא יתפלל בכוונה אז תפילתו תיענה יותר. הוא בודאי האמין ביעילותה של התפילה, אבל הוא האמין בזה מפני שכך אומרת ההלכה. זהו סעיף בשולחן ערוך, ויש שאלות בהלכה, שמניחות את יעילותה, כגון אם מותר להתפלל על חולה שימות קודם וכיו"ב. כוחה של תפילה היתה אצלו קטגוריה הלכתית.

זהו עוד דבר שרציתי לספר לך. מתוך זה נודע לי על טעות אחרת, על דבר שמייחסים לר' חיים מבריסק. אני חקרתי את העניין. אגב, גם הרב זווין כתב את הטעות הזאת, וגם הוא טעה מפני שהסתמך על הסולובייצ'יקים, שחושבים שזה אמיתי. ואני ביררתי את האמת, ויש לי מקור מהאדם ששמע את זה מר' חיים.

ש: מי זה?

ת: זו היתה הסבתא שלי.

ש: ישנו דבר-תורה מפורסם של ר' חיים, שהרבה חוזרים עליה, ואף אחד אינו אומר אותה נכון. מספרים שכביכול חסיד שאל את ר' חיים: מה זה שאתם המתנגדים תמיד מקשים קושיות על התורה, עח הקב"ה. ואז ר' חיים אמר לו, לפי מה שמסופר, ששואלים קושיות כשיש תשובה. חזו שטות! ר' חיים היה אומר שטות כזאת? הרי אם יש לך תשובה אין לך שאלה! להגיז ר' חיים אמר דבר כזה?!

מה שהיה זה כך: רש"י מביא על העקדה את המדרש. אמר ר' אחא: כאשר אמר המלאך לאברהם 'אל תשלח ידך אל הנער', אמר לו: אפרש לפניך שיחתי: אתמול אמרת לי 'כי ביצחק יקרא לך זרע'. אחר כך אמרת לי 'קח נא את בנך את יחידך' ועכשיו אתה אומר לי 'אל תשלח ידך אל הנער?' - ואז התשובה היא: כשאמרתי לך לא אמרתי לך שוחטהו אלא אמרתי לך העלהו, אסיקתיה - אחתיה. לא אכנס לעומק הפשט, זה אח המאמרים הנפלאים של חז"ל. מכל מקום, ר' חיים שאל על זה שאלה: אם לאברהם היתה קושיא, למה הוא חיכה עד עכשיו? למה הוא שאל כבר בשלב השני: אתמול אמרת לי 'כי ביצחק יקרא לך זרע', היום אתה אומר לי 'קח את בנך את יחידך?' - רק עכשיו, בשלב השלישי, הוא שואל את כל השאלות האלה? - אפשר להציע כל מיני תשובות: אפשר לענות שכאשר ישנם שני כתובים המכחישים זה את זה עדיין יש מקום שיבוא הכתוב השלישי ויכריע ביניהם, ורק כשהוא אינו מכריע - אז הוא שואל. אבל לא זה מה שר' חיים אמר, חזו האמת - אני יודע את זה כי אני מאמין לסבתא שלי, שהייתה אשה גדולה וחכמה, ששמעה את זה מר' חיים ליד השולחן. ר' חיים אמר: יש הבדל בין הבטחה לבין מצוה. על הבטחות - לא מקשים. כל עוד יש סתירה בין הבטחה למצוה - אין קושיא, כי הבטחה זה מה שהקב"ה צריך לעשות, מצוות זה מה שאתה צריך לעשות, ובין זה לזה אין יחס, וממילא גם אין סתירה. 'מאי דמפקדת איבעיא לך למעבד'. לכן, בין 'כי ביצחק יקרא לך זרע' ל'קח נא את בנך את יחידך' - אין סתירה, מפני שבין הבטחה למצוה אין סתירה. רק בין מצוה למצוה יש סתירה - בין 'קח נא את בנך את יחידך' לבין 'אל תשלח ידך אל הנער'. רק אז יש סתירה בין שתי המצוות, וממילא רק אז יש להביא את הכתוב השלישי שיכריע ביניהן. לכן רק כאן יש מקום לשאול. ממצוה על מצוה אתה מקשה, כי אתה צריך לדעת מה עליך לקיים. זה מה שר' חיים גם ענה לאותו חסיד. קושיות על הקב"ה אסור לשאול בתחום ההבטחות. הקב"ה נאמן בהבטחתו, נאמן בדברו, אין קושיות, ואם נראה לנו שאין זה כך - עלינו לשתוק. אנחנו מתחילים לשאול שאלות לא בין הבטחה למצוה, אלא בין מצוה למצוה, כשיש שני כתובים המכחישים זה את זה, אז אתה חייב לעשות מה שצריך כדי ליישב את זה, ואז אתה גם מביא את הכתוב השלישי המכריע ביניהם. לכן גם במדרש, רק מרגע שיש סתירה בין מצוה למצוה הוא אומר 'אפרש לפניך שיחתי', ואז הקב"ה עונה לו, שגם כאן אין בעצם סתירה - לא אמרתי לך לשחוט אמרתי לך להעלות - והכל מתיישב, גם ההבטחה של 'כי ביצחק יקרא לך זרע'. זה מה שר' חיים אמר.

ש: זה משכנע שזה של ר' חיים, כי יש לנו פה אפילו 'צוויי דינים' ב'העלהו שם לעולה', דין בהעלאה ודין בשחיטה...

ת: כן, יש פה גם 'צוויי דינים'. אבל כנראה מישהו שם שמע חצי וורט, ואני שמעתי את זה מפי מי ששמע את הוורט המלא מפיו.

הטרמינולוגיה של מצוה והבטחה הם של החזון איש ושל ר' חיים, בנפרד. גם הרב זוין אמר לי שזה שהגרסא המקובלת קצת חלשה ולא כל כך נראית לו, אבל הוא היה חסיד ולא היה לו עניין לתרץ את ר' חיים. הוא קיבל את זה מהמסורת הבריסקאית המאוחרת, אבל השואה כבר טשטשה את הזכרונות שלהם. לכן זה רק כמעט מה שהם אומרים, ולא בדיוק. הם אבדו את העוקף, והפכו את זה לרעיון של משמעת עיוורת. ר' חיים אמר שאם יש סתירה בין מצוה למצוה - חפש תשובה, גם אם אין לך מן המוכן. ההבטחה יכולה רק לסייע בהבנה.

הביקורת על בריסק

החזון איש ראה את עצמו כבודד. הוא לא כנראה זכה להערכה רבה בוילנה, מפני שדרך הלימוד שהייתה נפוצה אז, דרך הלימוד הבריסקאית - לא הייתה מקובלת עליו. אני מכיר גם את ההגהות על חידושי ר' חיים. אני הרי למדתי איתו כשזה נוצר, אני יכול לספר לך הרב על כך. אני הייתי בתוך התהליך הזה. אנג, פעמים רבות כתוב בספרי חזון איש 'וחכם אחד אמר', 'וחכם אחד השיב'; במקורה היה כתוב 'והרצאיי' [=ר' צבי אריה יהודה], והמדפיסים החליפו את זה ב'וחכם אחד'. ובסוף כתוב לפעמים 'ושפתיים יישק'. הוא היה מקשיב לניתוח שלי.

אני הייתי ממש בתוך התהליך הזה. אני ראיתי אותו כותב את ההערות האלה, הוא היה מדבר איתי. ההערות על הספר של ר' חיים נוצרו באותו זמן. הוא רצה להתמודד עם העובדה כדי להסביר צדוע מצד אחד הוא העריץ את ר' חיים - והייתה בו הערצה גדולה אליו - ומצד שני מדוע בכל זאת את דברי התורה של ר' חיים הוא אינו מקבל. הייתה בכך מגמה ברורה. הוא לא היה הולך ולומד את ר' חיים לשם לימוד. זה מתאים לבחור ישיבה. אלא המצב היה שהיו באים אליו תלמידים לדבר בדברי תורה - מפוניבז' למשל - והיו מזכירים הרבה סברות של ר' חיים, ואז הוא - שהיה אדם מסודר - הרגיש שכדי שמשנתו תהיה סדורה וידע להתמודד עם דבריו אין לו ברירה אלא לעבור על ר' חיים. הוא לא אהב את זה, זה לא משך אותו. כשהיה בא מישהו ואומר 'שני דינים', זה צרם לו. גם הוא משתמש בזה כשצריך, אבל לא כמו בישיבות. גם אני דברתי איתו על זה. אבל הוא הרגיש שכך הדבר, הוא הרגיש שאין לו מנוס אלא לעבור על ר' חיים, ולהגיב. זה בודאי היה בשבילו תענוג, מפני שאלו דברים שענייננו אותו. לכן הוא עבר על הספר ורשם, בכתב ידו היפה, הערות על הגליון. הוא נתן לי את הספר לקריאה, ואני זוכר שחשבתי בלבי: הוא סומך עלי ונותן לי אוצר שכזה, עותק יחיד. תמיד חשבתי בלבי 'הלואי שידפיסו את זה', ושמחתי לימים לראות שהדפיסו. הוא נאלץ לעבור על ר' חיים, כי ראה שהתקופה היא כזו שבני תורה שקועים בר' חיים, חוזרים על דבריו, והרבה פעמים הם אמרו לו דבריו שלא התקבלו על דעתו, אז - דווקא משום שהעריץ את ר' חיים - החליט להכירו מקורב.

אמונה ובטחון

גם את ספר אמונה ובטחון ראיתי עוד לפני שהודפס. הייתי עד להתהוותו.

ש: את אמונה ובטחון הוא כתב בארץ? אני שיערתי שעוד בליטא.

ת: לא, בארץ! לפחות את רובו. הוא היה משוחח איתי על הדברים האלה. אמונה ובטחון הוא כנראה גם ליקוט של דברים שכתב בזמנים שונים. היו כל מיני דברים שלא מצאו חן בעיניו בנובהרדוק. הרבה דברים. הוא נתן לי לקרוא את זה. זה היה בערך כשהייתי בן 18, אחרי השואה. אינני יודע אם אז הוא כתב את זה, אבל אז הוא הראה לי את זה. אני כמעט בטוח, שחלקים גדולים מזה נכתבו אחרי השואה.

השואה

החזון איש הוא לא אחד שישנה את דעותיו בגלל השואה. אין מה לחפש אצלו post-holocaust theology. אין דבר כזה אצלו. ודאי שזה ציער אותו, הוא היה עדיין המום מהשואה, אבל אני לא חושב שהוא היה משנה כמלוא נימה את דעותיו.

אישים - הרבנים גורו, עמיאל, כשר, הרצוג, טיקוציינסקי.

הוא העריך ברי חיים את אהבת-ישראל שבו, אבל הוא התנגד לדרך הישיבות. כהיו באים אליו ראשי ישיבות, הוא לא אהב לשמוע אותם. אגב, היו רבנים שהוא לא חבב במיוחד, בלשון המעטה. --- /כאן התייחס ד"ר יהודה לאחד הרבנים הללו. את הרב עמיאל הוא לא אהב בגלל הספר 'המידות לחקר ההלכה', הוא לא אהב את הספר הזה. מישהו סיפר לי שביקר את החזון איש בבית בשבת. הוא ראה את הספר של הרב עמיאל 'המידות לחקר ההלכה' על הרצפה, כנראה שנפל. הוא התכופף להרים אותו, ואז החזון איש אמר לו 'מוקצהו'. אינני זוכר מי מסר לי, אבל אני זוכר שזה מישהו מתלמידיו, אדם נאמן. יכול להיות שזה היה הרב נתן שולמן, בנו של ראש ישיבת סלובודקה. הוא היה גדול מאוד בתורה, ודבק בחזון איש. הוא היה שונה מאוד מאביו, ובמשפחתו לא כל כך היו מרוצים מהתקרבותו אל החזון איש. --- /כאן התייחס ד"ר יהודה לרב נוסף שהחזון איש שנה, לדבריו. לגבי הרב הרצוג, אינני יודע. באופן אישי אני חושב שהוא העריך אותו. מבחינה תורנית - ליהודי עם צילינדר היה קשה לו להתייחס במישור הזה... את הרב הרצוג הוא כיבד מפני שהוא מתך בישיבות. הוא אהב, אבל לא העריך מאוד, את הרב טיקוציינסקי. אני הייתי באותה תקופה שכל עניין קו התאריך עלה לדיון, למדתי איתו את הנושא. הוא אהב את הרב טיקוציינסקי כבן-אדם, אבל חשב שאין לו הגיון זך, הגיון מופשט. הוא תפס משהו מסגנון המחשבה הירושלמי, שגם אני הבחנתי בו: קשיחות מסויימת, חוסר-תחכום. החזון איש היה מתוחכם. תאמר מה שתאמר עליו, על המחשבה שלו, ברור שהוא היה מתוחכם. לכן הוא הסתכל על אלה בזלזול. את ר' אהרן קוטלר אני חושב שהוא העריך מאוד, בעיקר הודות לפעילותו בהרבצת תורה.

יחסו אל הנוער

כאשר עלה עניין קו התאריך הוא שלח להם מברק 'אכלו ברביעי וצומו בחמישי ואל תחושו לשום דבר'. אני הייתי אז בתוך העניינים. יכול להיות אפילו שאני שלחתי את הטלגרמה. הוא היה שולח אותי לפעמים למשימות כאלה. הוא לא היה נייד, והייתי ממש משרת אותו. למדתי איתו את הנושא, אני מכיר אותו מכל הצדדים. אני מכיר ממש את הניסוח. הוא חשב שזה איסור לצום יומיים. הוא שלח את הטלגרמה, ולא היה אכפת לו מה שאחרים אומרים בינתיים. הוא היה בודד, זאב בודד. הוא דיבר אתי על זה, על הבדידות שלו. ילדים לא היו לו, ולכן הוא טיפל הרבה, והרעיף אהבה רבה, על ילדי אחרות. לכן הם יצאו גדולים, הוא טיפח אותם. הוא היה גם גוער בהם כשצריך. הוא אהב ילדים, הוא בכלל האמין בבני נוער. הוא היה הולך כמעט לכל בחינה בתלמודי התורה של בני ברק שהיו מזמינים אותו. הייתי שואל אותו למה, והוא היה אומר: 'זה הדור, כאן זו תורת אמת'. הוא האמין בהם, הוא שמח בהם. כשהוא היה בוחן ילדים הוא היה שואל שאלות קלות במיוחד, כדי שהילד ישמח שהוא יכול לענות.

הוא תמיד יותר נהנה לדבר בדברי תורה עם אדם צעיר, שהוא עוד תמים וישיר ומחפש את האמת, יותר מאשר עם ראש ישיבה, שכבר יש לו דרך של פלפולים. הוא לא אהב פלפולים, הוא היה אומר לי שזה ביטול תורה. כשהיו באים אליו לדבר בדברי תורה היתה לו בעיה מה לעשות כדי לא להעליב את האדם. הוא לא רצה את זה.

הקטע ב'מעשה איש' הוא סיפור טוב, וזה מראה שהוא לא ראה בשמיעת דברי התורה של פוניבז' חלק מלימוד התורה שלו אלא חלק מביטול התורה שלו. הרי אדם חייב גם לבטל זמן, לנוח בין פרשה לפרשה. בכך הוא היה משתעשע, כי זה הרבה פעמים עורר בו גיחוך, הוא לא באמת העריך את הדבריסהללו, את המהלך הישיבתי הוא לא אהב. ראשי הישיבות ידעו את זה, למרות שהוא שלח אליהם תלמידים בשל רצונו להרבות ישיבות, וכל מי שקורא את ספריו רואה את זה, שיש לו סגנון אחר. אני מתפלל שעכשיו החלו ללמוד את ספריו בישיבות. לדעתי, זה ידים את קרן התורה בסופו של דבר. היום אני רואה שהוא היה סרקסטי מאוד, אבל הוא ידע לעטוף את זה בעדינות.

אישים - ר' וועלווילה מבריסק

על יחסו לר' וועלווילה מבריסק אני אספר לך סיפור. יום אחד ר' וועלווילה בא לבני ברק בשביל איזה עניין, והחזון איש אמר לי: 'אני רוצה לבקר את ר' וועלווילה. הוא בא לעיר צריך לבקר אותי. שאלתי אותו למה, הרי נהוג שהאורח הבא לעיר הוא שבא אל הרב לבקרו. אבל החזון איש ענה לי: 'הוא אדם קשה, ער איז א נערוועזער, אז כדי שלא לגרום לו בעיות אז אני אבוא אליו, שלא יצטרך להתעצבן. בעצם מה שהוא אמר הוא, שלר' וועלווילה תהיה בעיה אם הוא יצטרך להגיע אליו [אל החזון איש], ואילו לו לא תהיה בעיה ללכת אל ר' וועלווילה - הליכה הייתה חשובה לו - אז למה לא. מה שזה מראה הוא, שהוא היה נימוסי כלפיו, אבל ידע שלר' וועלווילה היו בעיות-אישיות. אני הייתי אצל ר' וועלווילה, והוא קיבל אותי בחיבה, הוא ידע שאני לומד עם החזון איש. הוא גם ידע שאני קרוב שלו [צאצאי ר' חיים מוולוז'ין]. אבל הוא היה אדם עצבני, וגם החידושים נראו לי כמעוקמים (יקוועטש').

לחזון איש לא היה ש"ס ווילנא. אז ש"ס ווילנא היה לעשירים בלבד. אם לא היו לו תיקונים, הוא היה אומר 'אז אין לי התיקונים האלה'. לחזון איש לא היה כסף מטעמי אידיאולוגיה, הוא לא רצה ליהנות מן הבריות. בסוף ימיו היה לו מישהו שדאג לו קצת מבחינה כלכלית, זה היה בנדיקט. אולי היה גם הלפרין, לי זכור בנדיקט. לבריסקער היה, כנראה, תומך עשיר שדאג לו לש"ס ווילנא.

יחסו אל המוסר/ניקעס וידיעותיו במדעים כלליים.

אל ר' וועלווילה החזון איש התייחס בסלחנות, אבל את בעלי המוסר הוא לא אהב. היום אני רואה כמה שהוא צדק, הלא אין אדם עומד על דעת רבו אלא אחר ארבעים שנה. הוא היה מדבר איתי על זה. הפולמוס על זה בארץ ישראל לא היה חם, אבל את החזון איש זה הטריד. הוא חשב שהישיבות של בעלי המוסר מבזבזים את הזמן על אוי-אוי-אוי. הוא גם האמין שההלכה, אם אתה מאפשר לה לפעול, כבר מעדנת את המוסר.

חשוב היה לו להדגיש, שהמוסר נקבע על פי ההלכה ולא ההלכה על פי המוסר. המוסר קובע, שלא תקח מה שלא שייך לחברך; אבל מי קובע מה שייך לך ומה לחברך? - זו ההלכה. בסופו של דבר, המוסר כפוף להלכה. לגבי תיקון האופי והמידות, הוא חשב, שהדקדוק בהלכה הוא שיוצר את המשמעת הפנימית.

שוחחנו על כך, והוא היה מספר לי על בעלי המוסר, על האכזבה שלו מהם. הוא לא אהב את השיחות שלהם. הם היו לוקחים מאמרי חז"ל מפרשים אותם כפשוטם ומראים שהנגיעה משבשת את דעת האדם. כל דברי התורה של הסלובודקאים, למשל: הוא היה עושה צחוק מזה. הוא היה מראה לי שהם לא הבינו. למשל, לגבי השוחד. מה זה שוחד? - לא מדובר במידה שבאדם, אלא דין בהלכה. יש התייחסות בהלכה לגבי שוחד, ומה שקובע מהו שוחד זו ההלכה.

ש: הוא תקף בעיקר את נובהרדוק, נכון?

ת: בהתחלה [בשנים הראשונות שלו בבני ברק, תרצ"ג-תש"ז], כשהוא גר למעלה, על יד רחוב רבי עקיבא, ונובהרדוק הייתה למעלה [על גבעת רוקח], הוא לא סבל אותם. אבל הוא גם לא אהב את סלובודקה. היה מקרה, שאחד הנכדים של ר' אייזיק שר, שהיה צעיר ממני, התקרב אל החזון איש והחזון איש חיבב אותו מאוד. אבל בסלובודקה ראו בזה פחיתות כבוד. החזון איש לא היה איש תנועת המוסר, וחוף מזה הוא היה, כמו שאומרים, מפשרי העם. בסופו של דבר הוא היה עממי, והם, בעל המוסר [של סלובודקה] יצרו מין תיאוריה של התנשאות: ללכת בגאווה, בראש זקוף, בלבוש מהודר - 'כבוד האדם'. זה לא היה תמיד 'כבוד האדם'. זה היה פחות כבוד האדם ויותר כבוד עצמי, והחזון איש לא היה נגוע בשום שאיפה של התנשאות וכדומה. זה בכלל לא עניין אותו.

מעבר לזה, הוא לא אהב את האופי הפסימי של המוסרניקעס. זה היה מנוגד לאופיו. תמיד הייתה שרויה עליו בת-צחוק, חיוך. בסוף ימיו, לאחר השואה, ראו עליו כאב. הוא לא ידע להתמודד עם השואה. בשבילו זה היה עוד פוגרום בקנה מידה יותר רחב, אבל פוגרומים - אנחנו יודעים - זה דבר שקורה, 'בידוע שעשו שונא ליעקב'. אגב, מאמר חז"ל זה הוצא מידי פשוטו (ואכמלי"ה).

עוד דבר שהוא לא סבל במוסרניקעס זה התפיסה הפסיכולוגית שלהם. הוא קרא בידיש הרבה ספרי רפואה והרבה ספרי פסיכולוגיה. הוא קרא אותם בחוף לארץ בידיש. הם אמנם נוצרו ע"י משכילים, אבל כל זמן שהמשכילים האלה עסקו לא בעניינים תורניים אלא בעניינים כלליים כנראה הוא חשב - ואולי גם רבו אמר לו - שהוא צריך לדעת את הדברים. הוא היה בקי ברפואה של תחילת המאה ה-20. הוא לא היה בקי ברפואה המודרנית, אבל היה מספיק בקי כדי שיוכל גם ללמוד דברים חדשים. ידיעותיו הרפואיות המפורסמות - אין בהן שום מסתורין. האדם הזה בא כשהוא מלא וגדוש בספרים בידיש על פסיכולוגיה ועל סוציולוגיה ועל רפואה.

ש: הוא סיפר לך על כך?

ת: כן, הוא סיפר לי על זה!

ש: גם פילוסופיה הוא קרא?

ת: אני חושב שגם פילוסופיה. הוא ידע אריסטו. הוא בודאי ידע על מיהם גאלינוס והיפוקראטס.

ש: יש בכתביו רמזים לכך שידע על הובס ועל קאנט. האם נראה לך שכך היה?

ת: אני בטוח שהוא ידע. ללא ספק. הוא קרא בידיש על זה. הוא גם היה מזכיר את זה. הוא גם קרא עתונים של משכילים. הוא שנה את המשכילים, ובתולדות ההשכלה הוא יכול להיחשב לאחד הרבנים שנטו להם איבה - כמו גם ר' חיים עוזר - אבל הוא היה בקי בדברים.

יש בו הרבי ניצוצות של מקורות. הוא בודאי למד קצת. אני חושב בו, שהוא ראה ספרים כאלה בידיש. לא ראיתי אצלו ספרים כאלה, הוא גם לא סיפר לי על כך, אבל דמז לי. כל זה לא היה בארץ. כל זה היה בוילנה. בארץ הוא כנראה כבר הרגיש את תפקידו רק בלימוד תורה. זה היה כל חזון חיי, הוא אהב ללמוד תורה. ראית אדם עני, ואור זורח על פניו. הוא היה תמיד מאושר. לא ראיתי את החזון איש מעולם עצוב. ראיתי אותו רציני, אבל אף פעם לא מדוכא או רוגז. הוא יכול היה להיות תקיף, אבל אף פעם לא יצא מכליו, תמיד דיבר עם אנשים בנחת. זה אחד הדברים שהרשימו אותי. יש ראשי ישיבות שמתחרים ביניהם מי יצעק יותר. הוא לא. גם כשהוא אמר דברי תורה, זה היה בנחת. בשלוה. זה היה אחד הדברים הנפלאים, מאיפה הוא שאב את סיפוק הנפש שלו. הוא היה איש דתי מאד, במובן העמוק של המילה. לא כל ראשי הישיבות שהכרתי היו כאלה. היו ביניהם גם כאלה שהיו חדורי תאוות כבוד ושלטון. הם רצו להיות ראשי ישיבות. היו כאלה. אולי לא יפה להגיד, אבל כך התרשמתי.

הוא ידע מספיק פסיכולוגיה כדי להבין, שבעלי המוסר מחטשים כל כך בחטאים שלהם, עד שהחטאים לעתים קרובות מתגברים עליהם. את זה טענה גם החסידות. הם כל הזמן שקועים במרה שחורה,

באוי-אוי-אוי. הוא לא העריך את זה. הוא אמנם היה ליטאי, אבל הוא לא דגל בעקרון של ימצות העצבות'. להיפך, הוא דגל במצות השמחה. אגב, גם ר' איסר זלמן [מלצר] היה תמיד שמח. אבל ר' וועלווילה היה תמיד עצוב.

התמודדותו עם קשיי-אמונה - מנין בריאת העולם.

ש: האם הוא סיפר לך על נעוריו? על עברו? אולי על איזשהו משבר-אמונה שהוא עבר בצעירותו?
 ת: גם אם הוא עבר משבר-אמונה, לי הוא לא היה מספר על זה מפני שהוא ידע על זה שיש לי עצמי משבר-אמונה. על השאלות שהתעוררו בי, הוא עמל קשה כדי לשכנע אותי. לדעתי זו הייתה מלחמה דון-קישוטיית. אני הטלתי ספק במנין בריאת העולם, לא על בסיס מחקרים גיאולוגיים, אלא על בסיס הטענה, שיש בעיה במנין השנים שבמקרא. גם חז"ל עוסקים בזה בעבודה זרה דף טו (ואכמלי"ה). ואם כך, אז יש להרחיק את בריאת העולם בכמה שנים. ואני טענתי: אם אתה מקדים את בריאת העולם בשנה אחת, אתה יכול גם להקדים אותה במיליונים. החליטו לקבל מנין מסויים, לגבי מנין ימי בית ראשון, בית שני, ומלכות פרס - ואחרי זה זה כבר מסתר. בזה התחיל כבר עזריה מן האדומים בימאור עיניים', ואפילו זאב יעבץ, ההיסטוריו החרדי הנשכח. הוא ניסה לשכנע אותי, שאי אפשר לפקפק בדברי חז"ל בשום דבר. אז הוא טען, למשל, שיייתכן שהמלכים הולידו בגיל שבע, וכל 4מיני טענות כאלה. הוא ניסה לתרץ את כל הדחקים שמנין בריאת העולם עורר. ואני הייתי משוכנע שהוא לא צודק. יש איזה קטע שהוא כותב את מנין השנים שבמקרא. זה כמעט בודאות חישוב שהוא עשה בשבילי, כי מיד אחרי הלימוד הוא היה יושב וכותב את הדברים. אני זוכר שהוא עשה דחקים כאלה, ואני הראיתי לו שזו לא יכול להיות. מנין פרס אינו מתקבל על הדעת, וזה מקלקל את הכל: את קידוש החודש, את זמן תליית המאורות. והוא היה חייב לשכנע שהכל אכן בסדר.
 היה עוד דבר שהתווכחנו עליו. אני שאלתי אותו את כל השאלות. זו שאלה של ביקורת המקרא, בעצם, וגם על זה הוא כתב. כל מה שהוא כתב בעניינים האלה היה כדי ליישב את הקושיות שאני העליתי. היה לו נסיון נואש להציל שני מושגים השקפתיים שאנחנו נשענים עליהם, והוא חשב שאם אינך מקבל אותם אז אתה עוזב את היהדות. בעיה אחת זה העניין של מנין בריאת העולם (כני"ל).

ספרים חיצוניים

מישהו כתב ספר, שלימדו ממנו בבתי הספר החרדיים, ושבנו כתוב כי דעת חז"ל היא כך ודעת החוקרים היא כך. מישהו הלשין, הראה לו את הספר, והוא נרעש: אין דבר כזה! הוא מיד נתן הוראה שאין להשתמש בספר הזה. אותי זה הרגיו. אסור לכתוב כך? - הרי זה נכון! - לדעתי, המשבר של השואה נתן בו את אותותיו. זו היתה תקופה קשה מאוד בחייו. הוא איבד את כל הקשר שלו עם העולם שהוא הכיר. כבר כאשר נפטר ר' חיים עוזר, הוא דיבר על זה בכאב רב, אני זוכר שהוא דיבר איתי על זה. כנראה שגם ר' חיים עוזר מאוד אהב אותו, והעלה אותו לתודעה.

אישים - יחסו לאחרונים'

הוא העריך מאוד את ר' חיים עוזר. אני אגיד לך את מי הוא העריך מאוד בלימוד תורה: הוא העריך מאוד את המהרש"א, תמיד למדנו אותו; הוא העריך מאוד את המהרש"ל, ושואל באחת האגרות אלי למה לא אחזור ללמוד את בבא קמא עם י"ם שלמה; והוא העריך מאוד את ר' עקיבא איגר. אלה שלושת האחרונים. ככה, מעבר להם, הוא לא העריך אחרונים, הוא לא התייחס לאחרונים, חוץ מר' חיים שהוא התפלמס עימו.

התמודדותו עם קשיי-אמונה - אחדותה של התורה ; המדינה.

הנושא השני באמונה היה השאלה מי כתב את התורה, האם משה כתב את כולה. גם כאן, כבר חז"ל אומרים, שיהושע כתב את הפסוקים האחרונים. ויש קשיים נוספים שאבן-עזרא עומד עליהם, ואני כבר לא מדבר על שפינוזה, שידע את דברי אבן-עזרא. לחזון איש זה הפריע מאוד. הוא חשב שזו כפירה וכו'.

והייתה שאלה שלישית. זה עניין מדינת ישראל, הקמתה וההגנה עליה. כאן ישנם דברים מעניינים שאברהם רון סיפר לי [נראה קלטת השיחה עימו]. החזון איש התנגד לגיוס בני ישיבות לצבא, אבל לא בצורה שקיימת היום. הוא לא התנגד לגיוסם של חרדים לצבא, אלא התנגד לגיוסם של תלמידי ישיבה. הוא אף פעם לא נימק את זה בכך ש'רבנן לא צריכי נטירותא' או כיו"ב. הנימוק שלו היה שבשעה זו המצב הוא כזה שאיננו מצדיק את הפגיעה בעולם הישיבות. אפשר להשיג את ההגנה על המדינה מבלי להגיע להרס הישיבות - והוא חשב שהגיוס הוא הרס הישיבות. גם זה תוצאה של השואה: כל מרכזי התורה נחרבו. הרב כהנמן היה שריד, אוד מוצל, והקים כאן מחדש את ישיבת פוניבז', וכך גם שאר הישיבות המעטות שהצליחו לקום. הוא חשש, שאם בני הישיבות ילכו לצבא, לא תהיינה ישיבות. כך אני מבין את זה. לא הייתה לו כל טענה תיאולוגית-כביכול שאסור לבני-תורה לשרת בצבא, או כל כיו"ב. אני יודע את זה גם מכך שאברהם רון סיפר לי לאחרונה על מגעיו עם החזון איש בתקופת שירותו הצבאי ופסיקותיו בעניינים אלה [ראה בקלטת הני"ל].

ביסודם של דברים, העניין [השיח עם החזון איש על בעיות האמונה] מסתכם בדברים אלה. שוב, הוא לא היה מודע לחזון הציוני, לכל מה שהרב קוק מדבר עליו. אני התגייסתי לבסוף לצבא, שלחתי אליו מכתבים, הוא שלח אלי מכתבים. אבל זה שבר את לבו. הוא ציפה שאני אעשה ימים כלילות בלימוד תורה, אבל אני לא בחרתי בכיוון הזה. היו כל מיני דברים שהרחיקו אותי מן הכיוון הזה. ... בין השאר, הצד האסתטי, החיצוני. הזלזול בצד הזה הפריע לי. הוא, וגם הרב קנייבסקי, היו אנשים גדולים, בלי ספק, אבל זלזלו זלזול מוחלט סצד החיצוני. מלבד זאת, הגעתי למסקנה שהתפיסה ההיסטורית של החזון איש מוטעית. שהוא לא הצליח לראות את ההיסטוריה היהודית והעולמית מנקודה ארכימדית, מחוץ לתמונה כביכול. גם הגישה הקשוחה שלו לגבי תורה מן השמים. ... והגישה כלפי המדינה. בסופו של דבר, הגישה שלו הייתה מסתייגת. אבל היא לא הייתה עוינת. אני לא חושב שהוא ניבא על כשלון המדינה, אבל הוא בהחלט הביע ספקות אם המדינה בת קיימא. אני חושב שזה מראה על גישה רציונלית. הוא היה רציונליסט.

מקורותיו.

הוא הכיר את המקורות הקלאסיים של ספרות ימי הביניים. את ר' יהודה הלוי, למשל, ברור שהוא קרא לא רק לצורך הדיון בקו התאריך. יאמרו מה שיאמרו האפולגטים, הקדמונים האמינו שהעולם שטוח. גם הספרים שנכתבו אחרי קונפרינקוס נקטו את הגישה הטרומ-קופרניקאית. גם מה שטוענים שכתוב בזוהר, כאילו העולם עשוי ככדור, זה לא מה שבאמת כתוב שם. בסך הכל, חכמי ההלכה לא צעדו אפילו צעד אחד קדימה מעבר למדע של זמנם. את המדע של זמנם הם הכירו, וגם זה דבר חשוב, אבל לא מעבר לזה. כשגילו את דרום אמריקה התפלאו: מה, האנשים התהלכו שם עם הראש למטה? - היו לכך ביטויים גם בתשובות. מבחינתו של החזון איש, התורה ניתנה במתן תורה, ועברה דרך חכמי המשנה והגמרא והגיעה עד הראשונים, שהם נאמני הקבלה, ואם הם קבעו שקו התאריך הוא כך, תשעים מעלות מירושלים, זה הגיוני, זו האמת. הוא הסתכל במפה של 'הכדור העליון' - 'הכדור העליון' גם הוא ביטוי אנכרוניסטי - וזה נראה יפה. אמרתי לו: אבל גילו אחר כך חלקי-עולם נוספים,

אבל מבחינתו זה לא שינה דבר: מה שגילו אחר כך נטפל אל חלקי היבשת המערביים, גם אם מבחינת ההגיון ניתן לומר באותה מידה את ההיפך.

קבלה

בעולם הליטאי היה מקובל שהקבלה זה דבר חשוב, אבל רק ליודעי ח"ן. היו אגדות על גדולים שעסקו בקבלה. אבל למעשה, העיסוק בזה היה מועט מאוד. החזון איש, זה לא עניין אותו. לפי הבנתי, הוא לא היה טיפוס מיסטי. אשר לסגולות, לא זכור לי שאי פעם הוא נתן קמע, אבל מה שכתוב במקורות - הוא האמין בו. אם, למשל, כתוב על קמע שהוא 'בדוק ומנוסה' - אז זה בדוק ומנוסה, והשימוש בו אסור [מדין רפואה] בשבת. חלומות - אם כתוב שחלום הוא אחד מששים של נבואה - הוא קיבל את זה. אם כתוב שיהרואה כך וכך יצפה ל- - אז יצפה ל-. אבל הוא לא עסק בזה. עיסוקיו היו במישור לא-מטאפיסי. הוא לא היה רבי, הוא היה איש הלכה. אבל ענייני אמונות ודעות העסיקו אותו תוך כדי דיונו ההלכתי. כך, למשל, בהלכות שמיטה הוא אומר, שאסור לסמוך על ההבטחה של יוציאתי את ברכתי, כי זו הבטחה, ועל הבטחה אין סומכים. מאמינים בה, אבל לא מתנהגים על פיה.

בחירות

בשלב מסויים אני חושב שהוא הבחין בין בחירות לעיריה לבין בחירות לכנסת. אבל אני חושב שמאוחר יותר הוא התיר גם הצבעה לכנסת.

ש: ישנן הרבה שמועות על הוראתו בענין ההצבעה: אגו"י, פא"י, יט, "רשימה שדוגלת בשולחן ערוך"... ת: לא דיברתי איתו על הדברים האלה, זה היה כבר קרוב לגיוסי לצבא, ואינני יודע מה הורה כאן. מסתברת לי יותר מכל השמועה האומרת שהוא לא נקב בשם של מפלגה אלא הורה להצביע עבור רשימה שדוגלת בשולחן ערוך. אני יודע רק שהיתה לו בעיה עם בחירת נשים, הן עם זה שנשים מצביעות והן זה שהן נבחרות. נדמה לי שבסוף הוא התיר להן להצביע, אבל הפריע לו שהן נבחרות. בהלכה זה ברור שאין ממנים אשה לשום שררה. ברור שהוא היה נגד מפלגות חילוניות. גם בודאי שהוא היה נגד המזרחי, כי הציונות נראתה בעיניו כעין - לא ממש, אבל כעין - עבודה זרה. מבחינתו מה זה 'תורה ועבודה', 'דתי ולאומי'. יש תורה, יש להיות דתי. הדברים הללו הסתובבו. גם הרב שך לקח את זה מהחזון איש, הוא שמע אותו הרבה. הוא נשאר, בגלל הגיל שלו, צדיק מהדור הקודם. אני זוכר אותו מתקופה ההיא, הוא היה איש נחמד מאוד ומורה מצויין לתלמוד. איש שמח, חיוני מאוד. אבל איש לא תיאר לעצמו שהוא יהפך לגדול הדור, כי היו הרבה מורים טובים אחרים. הוא היה מורה טוב מאוד לתלמוד. מעניין שהוא היה בהתחלה די קרוב למזרחי, אבל הוא הסתיר את זה מיד. כנראה שהוא התחרד יותר ויותר. אינני חושב שהחזון איש הורה במי לבחור.

סילוף דבריו

יום אחד אנחנו יושבים יחד, לומדים, ואז הודיעו לו שהגיעה אליו משלחת של רבנים מאירופה, שבאו לראות אותו. רצייתי לקום וללכת, אבל הוא ביקש ממני להישאר. הביאו כסאות - בחדר לא היו מספיק כסאות - והכניסו את הבאים. ואז נכנסו כמה רבנים, בבגדים שחורים, מכובדים, והתיישבו. אמרתי: יטוב, אז אני אצא עכשיו, אבל הוא [החזון איש] הורה לי לשבת, אז ישבתי. הרגשתי לא נוח מהמעמד הרם. מכל מקום, הם התיישבו, והחזון איש שותק. אז התחיל אחד מהם לומר כמה דברים בידיש, והחזון איש שותק. אז התחיל רב אחר לומר: 'מעידארף טאן אזוי, מעידארף טאן אזוי, והחזון איש שותק. בא השלישי ואומר את דעתו, והחזון איש - שותק. שואלים אותו לדעתו - והחזון איש שותק, מחייך. אחרי רבע שעה הם רואים שזה לא הולך, אז הם קמים, מודים לו, והחזון איש קם גם כן, וליווה אותם אל היציאה. ואני נשארתי שם אחריהם. ואז החזון איש שואל אותי: 'עכשיו הבנת

למה רצייתי שתישאר? - 'למה? - 'מפני שמחר הם יבואו אל העיתונים ויאמרו 'החזון איש אמר כן' ו'החזון איש אמר כן'; עכשיו לפחות יש לי עד אחד, שלא אמרתי שום דבר. כבר אז היו מייחסים לו דברים שונים ומשונים, ואחר כך הדבר התפרסם. הוא ידע את זה. וכשזה כבר התפרסם, מה כבר אפשר לעשות. הוא הבין, שאם אין עדים, יגידו, לכן לא אמר שום דבר.

חוש הומור

היה לו חוש הומור, חוש הומור עדין מאוד.

הציונים הדתיים.

היחס שלו אליהם היה שלילי מאוד. הוא לא רצה להיפגש עם הרב מאיר בר-אילן. שאלתי אותו למה. הוא ראה ברב מאיר בר אילן סטיה מהדרך של הנצי"ב. אני הכרתי את הרב מאיר בר-אילן, אהבתי אותו. איש אצלי, באמת גדול, עם שכל ואהבת ישראל. החזון איש ראה את דרכו כבגידה [!], זה הפריע לו. שאלתי אותו: למה עם הרב בר-אילן לא ועם בן-גוריון כן, והוא השיב לי, שהפגישה עם בן-גוריון היא פיקוח נפש של היהדות החרדית.

נטורי קרתא

[החוגים הקיצוניים] הוא היה די נוטה אליהם. הוא הלך לבקר את ר' עמרם בלוי בכלא. שאלתי אותו למה הוא הלך לבקר אותו, והוא אמר: זו מצוה. אמרתי לו: הרי אינך הולך לבקר כל אסיר. אז הוא אמר: הוא נאסר בגלל שהוא ניסה להגן על השבת, להגן על התורה. הוא ידע שאם הוא יבקר אותו יהיה לזה הד ציבורי. הוא סיפר לי גם מה הוא אמר לו: 'בעצם, כל העולם הוא בית סוהר, השאלה היא רק מהו גודל הגני. והוא [ר' עמרם] אמר לו: 'ניחמתני, אבי'.

יהודים חילוניים

באו אליו הרבה מאוד אנשים, גם חילוניים. הוא אהב אותם. הוא נתן להם יחס חם. הוא היה מודע לזה שאנחנו מודעים לדור קשה, והקטע מיורה דעה - 'אנחנו צריכים להתייחס אליהם בעבותות של אהבה' - מבהיר את זה. היתה לו הרגשה, שגם אם הם חופשיים וחילוניים הם תינקות שנשבו. זה מצד אחד. מצד שני, אסור לקדש את מה שהם אומרים. אפשר להבין אותם. אבל הוא לא שוא אותם.

ש: בשיחה עם בן-גוריון ישנו המשל לש 'עגלה מלאה' ועגלה ריקה'. הפרשנות החרדית היא ש'עגלה מלאה' פירושה מלאת-תוכן. הפרשנות השניה - שמשמעה עגלה עמוסה בעול קשה. מה השערתך?
ת: אני משער שזה לא זה ולא זה, אלא בין זה ובין זה. אני משער שהוא התכוון כך: מדוע נותנים לעגלה הריקה לעבור? - הרי זה עניין של פשרה. העגלה הטעונה מקבלת מעבר במובן זה שיש לה תפקיד, שצריך להתחשב בו. זה לא מצד העול הקשה. הוא חשב, שצריכה להיות התחשבות מצד כולם בצרכים של בני הישיבות, שיש להם יעוד. אין כאן גאווה של 'מלאים' מול 'ריקים'. הוא יצא מתוך הנחה שגם יהודים חילוניים צריכים להכיר בכך שהתורה היא יעוד של עם ישראל. הוא האמין שאם לא יפטרו את בני הישיבות לא תהיינה ישיבות וח"ו תשתכח תורה מישראל. הוא לא התכוון שאנחנו מלאים, אלא שבהכרעה מי בא קודם יש לדאוג לכך שהתפקיד ימלא. המטען כאן מסמל את היעוד, שלא תשתכח תורה מישראל. כך אני חושב. כאמור, אני לא הייתי, וזו רק השערה. אינני חושב שזו הגאווה של 'אנחנו מלאים ואתם ריקים'. אתה צריך להבין, היו בו שרידים של שנאה להשכלה, שהוא קלט מן המורים שלו. הם היו עדיין תחת רושם המאבק עם המשכילים. אבל הוא לא ראה את החילוניים כממשיכי ההשכלה, אלא ראה אותם כאובדי דרך, כתועי דרך. אבל הוא גם העריך את

המעלות שלהם, מבחינה זו לא במרחק כל כך גדול מהרב קוק. הרב קוק התפעל ממסירותם ביישוב הארץ. אני בטוח שגם החזון איש ידע להעריך את זה, שגם בשבילו ישוב הארץ ובנינה היה חשוב. יש להבדיל בין אידיאולוגיה ציונית לבין אהבת ארץ ישראל והרצון לשקם את ארץ ישראל.

ההתיישבות החרדית העובדת

הוא אהב את אנשי ההתיישבות העובדת החרדית, את קלמן כהנא וחבריו, לא רק בגלל שהם היו גדולים בתורה. הוא פשוט התפעל מהם בונים את ארץ ישראל. לא האידיאולוגיה עניינה אותו. אם אתה שואל אותי אם הוא היה קרוב יותר לסאטמארער או לפועלי אגודת ישראל - ברור שלפועלי אגודת ישראל. בשבילו העובדה שהם הולכים לגור במקומות לא מיושבים והולכים לחלוב פרות וכו' - הוא העריך אותם מאוד על זה. אני בטוח שבמובן הזה גם הרב קוק לא היה ציוני רגיל הוא יסד את 'דגל ירושלים', הוא לא היה ציוני במובן של הציונות המוסדית. לעתים רחוקות היו מביאים אותו לישובים האלה. באותם הימים שאני הרתי אותו הוא לא היה קל תנועה במיוחד.

שירות צבאי וגיוס בני ישיבות

הוא אהב כל יהודי, אהב יהודים שבונים את ארץ ישראל, גם אם הם לא דתיים, כי ראה שהם עושים משהו חיובי. למרות שהוא אמר לא ללכת לצבא הוא ידע להעריך את גבורתם ואת אומץ לבם של אלה שהולכים להגן על הישוב. מבחינתו להגן על הישוב זו מצוה, מצוה של פיקוח נפש. לא צריך אידיאולוגיה בשביל זה. לכן אני אומר: הוא לא היה נגד הצבא. הוא היה נגד גיוס בני הישיבות. אז היה קשה לי להבין מדוע, אבל כיום אני יותר מבין את זה. בשבילו כל בן תורה היה יקר מאוד. הוא חשש מאוד מפני מה שיקרה אם הם יגויסו [ראה לעיל ולהלן].

לימודים בכולל אחרי הנישואין

אני חושב שבאופן עקרוני הוא היה מתנגד למוסד הכולל כפי שהתפתח אחר כך. בשבילו כולל היה באמת לתלמידי חכמים מובהקים שעושים ימים כלילות על התורה. אינני חושב שהוא ציפה שהמדינה תתמוך בזה, אבל לא זכורות לי התבטאויות מפורשות על כך. הוא לא ראה את המדינה כפרה חולבת, כפי שיום רואים אותה. הפחד שלו היה שהם יפסיקו ללמוד, ואז מי יודע אם הם ישארו בני תורה, מי יודע אם התורה תתקיים, אבל הוא לא חשב על תפקיד של המדינה בעניין זה. ש: מה לגבי תפקיד האשה? נראה שהרב וולף פנה לשכנע את הבנות החרדיות להעדיף בן-תורה על פני איש-מעשה במידה רבה בעידודו של החזון איש.

ת: נראה לי שיש כאן הגזמה. החזון איש אמר מן הסתם שאם יש לך אפשרות להשתדך עם עשיר, שיהיה לך קעסט, זה טוב. הוא בודאי היה תומך בזה, זה היה דבר מקובל, בגולה, בליטא, גם לפני זה. כאן הוא לא יצר דבר חדש. כשהחזון איש פעל בכיוון של הכולל זה היה בעיקר אחרי השואה, אלו היו אודים מוצלים מאש. זה לא היה מקור הכנסה. גם לפני השואה, הוא חשש שלא תהיה כאן תורה. הוא תמך הרבה בהקמת תלמודי תורה וישיבות. זה מה שהיה חשוב לו, אבל אינני חושב שהוא היה עושה את זה מתוך גישה שהמדינה צריכה לממן את זה, זה לא עמד על הפרק באותם הימים. כולל חזון איש היה כולל קטן מאוד, היו שם כמה יחידיים, מעט מאוד. כמה כבר היו שם? - זה לא היה מבחינתו מודל לחברה שלמה. היה כאן גם צד של 'עת לעשות לה'.

היחסים עם אשתו:

יש כאן שני דברים. כשהוא היה בוילנא, המנהג היה שהבעל יושב ולומד והאשה פותחת חנות. אמנם האשה צריכה להיות 'כל כבודה בת מלך פנימה', אבל כשצריך לדאוג לפרנסת הבית היא צריכה לצאת,

והלמדן יושב ולומד תורה. כך היה בבית שלו. החזון איש ישב ולמד ואשתו ניהלה חנות ועבדה יומם ולילה - הצליחה או לא הצליחה זה לא משנה - וזה לא היה קל למצוא פרנסה. אני לא מתפלא על המרירות שלה. מתארים אותה כאשה צדקת וכו', אבל - - - [כאן תיאר ד"ר יהודה היבט מסויים באופיה הקשה של באשה]. הנסיון לתאר אותה כלא-יציבה מבחינה נפשית היא דרך נפלאה לנטרל אותה. היא הייתה האשה העבריה המסכנה של הגלות, שלא זכתה לשום זכויות, וכל מטרתה לדאוג שהבעל ישב ויהיה גדול בתורה, והיות שכנראה היתה לה דעה משלה, זה כנראה שבר אותה. החזון איש התייחס אליה בכבוד, אבל לא כמו שאני הייתי מצפה מבעל. הוא לא גילה כלפיה חמימות. הוא היה מסוייג מאוד, קר. הוא לא פנה אליה בדברי חיבה. ראיתי שכאשר הוא קרה בשמה של מיריל [אחותו] הוא היה קורא לה באהבה. הוא לא גילה כלפיה כל אהבה. הוא היה מספר לי שהיא בודדה. הרבה התרשמו שהיא הייתה לא נורמלית [אבל אני לא סבור כך]. היא שנאה לראות נשים בבית, אז אמרו שהיא היתה גסת רוח. הוא קיבל את כל הכבוד, והיא... אני אתן לך דוגמא. כדי שהחזון איש יוכל לאכול חתיכת עוף, אתה יודע כמה יגיעות היה העולם יגעו! - קודם כל צריכים למצוא תרנגולת. החזון איש היה צריך לבדוק את התרנגולת שהיא בסדר. אח"כ צריך להביא שוחט. יהיו לך הרבה שוחטים שיאמרו 'אני הייתי השוחט האישי של החזון איש', וכולם דוברי אמת. הוא לא רצה, כנראה, שאחד יקח את פרנסתו של השני. הוא היה לוקח שוחט, בודק את הסכין - אתה חושב שיכול היה לבדוק יותר מן השוחט? הרי הראיה שלו הייתה לקויה - ואחרי זה השוחט היה שוחט. ואז היה צריך לבדוק את העוף אחרי השחיטה. כל חתיכה וחתיכה היתה עוברת בדיקה דקדקנית. ואחר כך לבשל את זה. הוא לא סמך על אשתו: אולי היא תכניס כלי חלבי, אולי היא תתבלבל. היא אמנם לא ראתה, אבל בכל זאת. אני רוצה לשאול, איך תרגיש אשה, כאשר מי שמטפלת בבעלה היא אחותו דווקא. אחותו, אשתו של הרב קנייבסקי [מירל] אהבה אותו מאוד, וגם הוא אהב את אחותו. היא גם הייתה דומה מאוד לחזון איש. אותו מאור-פנים שהיה לחזון איש, מאור פנים של נעימות, של שלווה, היה נסוך גם על פניה. היא כמובן היתה מסורה מאוד גם לרב קנייבסקי. היא טפלה בבעלה, בילדים שלהם, ובאח שלה - בחזון איש - ואילו היא [באשה] הייתה אשה גלמודה, לא היו לה ילדים, לא היה לה שום דבר בעולמה. היא הייתה אשה מרירה. הוא לא אהב אותה, אבל התייחס אליה כביכול על פי ההלכה. היא היתה אשה חכמה, מרת נפש.

מידת הגאווה

בכל פעם שהוא הזכיר את מידת בגאווה ניתן היה לשמוע את התייגוב שיש לו כלפיה. הוא לא רצה שהצעירים ילמדו אותה ממוריהם ויחקו אותם. הוא תצמיד היה אומר שבעצם מידת הגאווה מראה שלאדם אין הערה עצמית, כי ככל שאדם מעריך את עצמו יותר, כך הוא מתיהר פחות, וכשאדם מתייחר הוא מעיד בזאת על חוסר כבוד עצמי. כך הוא תמיד היה אומר. הוא עצמו היה מאוד ענו, אבל מצד שני הוא היה, במובן הזה, יהיר. הוא היה ענו אמיתי, הוא ברח מן הכבוד, ברח מן הגדולה, באמת - ענו אמיתי. אבל זה לא התנגד להערכה העצמית הפנימית שהיתה לו. מתוך ענוה ותמימות הוא ידע שמה שהוא אומר בעניין פלוני זה נכון. לא היה לו כל ספק בדבר. זו היתה תמימות שמתעלמת ממה שיאמרו הבריות. החומרות שלו לא היו מתוך יוהרה, אלא מתוך יראת ה', מתוך חרדה, שמא לא יצא ידי חובה. מטרתו בחיים היתה לעשות רצון אביו שבשמים, בצורה הפשוטה ביותר. אדם שמעריך מכוניות רוצה להשיג את המכונית הטובה ביותר, ומוכן לעשות לשם כך הרבה. הוא העריך מצוות, ולכן ברגע שהלך לעשות מצוה, רצה לעשות אותה בהידור הגדול ביותר. זו הייתה כל מגמתו בחיים, הוא דבק בכך. מרגע שאתה נכנס לדינמיקה של קיום המצוות בדקדוק, כך אתה מקפיד עוד יותר לדקדק, כי ככל שאתה יותר מדקדק זה יותר משובח. יש מי שיראו את זה כעומד על גבול היוהרה, והגבול באמת דק

לפעמים, אבל הגבול דק בהרבה דברים, ויש אנשים שמצליחים להבחין בו-ולא לעבור אותו. אני לא ראייתי אצלו יוהרה. מה שכן ראייתי אצלו זה שברגע שהוא הגיע למסקנה מסויימת, שהוא החליט שהיא נכונה, לא מעניין אותו כלום. הוא לא התחשב בשום אדם, בשום דעת. קהל, בשום מפלגה. אין לו בעולמו אלא רק הוא והתורה שלו. הוא לא בא עם כח כפיה, אך הוא הציג את הדברים בבחינת: 'כך אני אומר לך, זו האמת. אתה רוצה - תשמע'. גם כשישנם חריגים - כשהוא פירסם כרוז בענין החליבה בשבת - זו לא יוהרה, זו יותר תמימות. כהיסטוריון, ניתן לראות בזה גאווה מסותרת, אבל אני אינני רואה את זה כך. אגב, החזון איש לבש בגדים - לפי מה שאנשים אומרים - שכל בעל-בית בליטא היה לובש. זה אמנם נראה רבני, אבל זה היה לבוש צנוע, לא מהודר, לא מפואר.

חשמל בשבת

שוחחנו פעם, אינני זוכר בדיוק מתי, כאשר הרב גורן פרסם מאמר ביסיני על החשמל. היה צריך להיות לו המשך, אבל הוא כבר לא פרסם את המאמר השני. זה הרתיח את החזון איש. הביאו את זה לפניו. כבר אז היו תמיד מסיתים ומדיחים, מחרחרי ריב, שהביאו לו את המאמר, והוא התרתח. שאלתי אותו: 'מה יש במאמר הזה שכל כך הרתיח אותך? - הוא לא צודק? - מה אתה רוצה ממנו?' - אז הוא אמר: 'הטעות כאן גדולה. העולם טועה. העולם חושב שהאיסור של חשמל בשבת מבוסס וצריך לחפש ראיות כדי להתיר אותו. זה לא נכון! האיסור לגמרי לא-מבוסס, וצריך למצוא מקורות כדי לבסס אותו'. כך הוא אמר לי. הוא אמר את זה ביידיש: 'דער עולם האט א טעות. זיי מיינען אז דער איסור איז ברור, און מעידארף זוכן התרים. אבער ס'איז נישט אזוי! - דער איסור איז נישט ברור, און מעידארף זוכן איסורים'. אז שאלתי אותו: 'למה?' והוא אמר: 'תאר לך: בימינו, כשכל הטכנולוגיה פועלת על חשמל, אם ניתר חשמל בשבת - תהיה לנו שבת?!' - כך הוא אמר לי בפירוש. הוא גילה גישה מטא-הלכתית. כשהוא מצא את דין 'בונה', זה היה המאמץ ההירואי שלו למצוא משהו, שהוא עצמו, בלבו פנימה, ידע שאיננו הגיוני. [גם בהתכתבות עם ר' שלמה זלמן אויערבאך] החזון איש עמד על הנושא הזה בעקשנות, כי זה נגע בבבת עינו.

חומרות - פסח

חודש לפני פסח הוא כבר היה מתחיל לנקות את הספרים, היה מנקה כל ספר וספר. אחרי שהכל היה נקי, הוא היה סוגר את זה בסדין, ולא היה משתמש בספרים האלה כל חג הפסח. חוץ ממסכת פסחים ושולחן ערוך אורח חיים, שכנראה ידע שיצטרך ובהן בדק בדיקה יתרה. כל מצוה הייתה תמיד מעוררת בו בעיות, שמא ייכשל, שמא יעשה משהו לא כמו שצריך. לא כל הרבנים היו כאלה. גם הבריסקער היה כזה. גם הוא היה מחמיר ומקפיד. בזה, בדקדוק הדין, בדרך הזו להיות שקוע לגמרי לעשות כל מצוה בדקדקנות מופתית, שניהם היו שוים, למרות שהיו כל כך שונים בתכונות הנפש, ביחס אל הבריות.

אני רציני פעם להיות נוכח בסדר פסח אצל החזון איש, ואף פעם לא עלה בידי. אבל היה אדם אחד שעשה פעם סדר אצל החזון איש, וסיפר לי על כך בדיוק. שכחתי את שמו. הוא היה רווק, זקן, וגם החזון איש היה במידה מסויימת טיפוס כזה. אז הוא תיאר לי: קודם כל, החזון איש, כל תקופת הפסח לא אכל מצה, חוץ מליל ראשון. לא בגלל בעיות בריאות, אלא בגלל שהדבר שיש בו הכי הרבה חשש חמץ הוא מצה! - והרי איסור חמץ הוא בכל שהוא. כמוכן שאפו לו מצות במיוחד וכו'. הרבה הביאו לו מצות, אבל הוא לא השתמש בהן, רק במצה שאפו במיוחד לפי ההנחיות שלו. אני חושב שהוא השתמש רק במצה אחת, כמנהג הגאון, וגם עם המצה הזו היו מספיק צרות... היו מביאים לו את המצה בנייר חום, עבה, שהיה מצוי אז. היו שמים אותה עטופה בהרבה עטיפות. אחרי שהוא אכל את הכזית ואת האפיקומן, היו עושים ממש ביעור חמץ, שלא ייראה ולא יימצא שריד של מצה בפסח.

מה הוא אכל בפסח? - ביצים הוא לא יכול היה, כי הביצים באות מן העופות והתרנגולות אוכלות שעורים. אני חושב שהוא אכל רק תפוחי אדמה, שנבררו והוכנו בקפידה. אני חושב שהוא שתה מיץ אשכוליות ודברים מן הסוג הזה. זה כל מה שהוא אכל.

הפיכתו לגדול הדור

כשאני הכרתי אותו זה רק התחיל. הוא גר אז בשיפולי ההר, בגבעת רוקח, הוא גר בבית קטן. אז רק התחיל פרסומו לצאת. בשנת 1941-1942 זה התחיל לצמות, עד לקום המדינה, ואחרי קום המדינה זה גדל עוד הרבה יותר. כשהוא נפטר כבר הייתה לו הלווייה גדולה מאוד. התופעה של אנשים המגיעים להתייעץ התחילה אז. גם אבא שלי הביא אותי אליו לראשונה כשבא להתייעץ עם החזון איש.

בריאותו

בצד הגבוה של הבימה, כשהחזון איש היה עומד שם, הוא היה בקושי נראה, הוא היה לא גבוה. הראיה שלו הייתה לקויה, והיה לו נח מאוד כשהייתי קורא לפניו. זה כבר עזר לו בקריאה. שלא היה מי שיקרא לפניו הוא היה צריך לשכב ולהצמיד את הגמרא אל העיניים שלו. אינני יודע למה לא הצליח למצוא לו משקפים.

גישתו בלימוד

הוא היה ניגש אל הבנת הסוגיה כפשוטה. הדרך שלו הייתה, מבחינה מסויימת, כמו הדרך של הרי"ף. הרי"ף השמיט את המשא ומתן. החזון איש, כמובן, לא השמיט את המשא ומתן, אבל חיפש במשא ומתן את מה שנוגע להלכה. מה שנוגע להלכה - לא עניין אותו. אלא שהוא תמיד מצא בכל דבר משהו שנוגע להלכה, גם בתוך השקלא וטריא. הוא רצה לדעת את הפשט. רשיי בדרך כלל היה (בעיניו) בסדר, אבל לא תמיד. הוא הסתכל ברי"ף, בראשונים, בתוספות, אהב להסתכל בסיכום של הרא"ש. הוא חזר על הטקסט שוב ושוב, אבל עשה את זה בנחת, בלי התגעשות. כל אלה שעשו רעש גדול בלימוד - כמו ר' אהרן קוטלר - הוא לא היה אחד מהם. גם ר' איסר זלמן מלצר למד מתון-מתון. הוא היה אדם עירני, ספורטיבי יותר, אבל לעג לחתנו, שצרת. החזון איש היה איש הפשט.

אישים - רא"ז מלצר, הרב ש"י זיין והרב קלמן כהנא.

הוא [החזון איש] אהב אותו [את רא"ז מלצר] מאוד. כשהוא שמע שרא"ז נפצע מפגז, בעת המלחמה [מלחמת העצמאות] הוא כל כך הצטער, כל כך חיפש מה אפשר לעשות. הוא נפגע ברגל - אחר כך הוא נפטר מזה - והחזון איש ממש הרגיש את הכאבים שלו. הוא היה איש נעים, והם אהבו זה את זה, למרות שבשיטת הלימוד הם שונים לגמרי. ר' איסר זלמן הרבה יותר תיוארטי, הוא אינו מעוניין בפסק-הלכה, אלא בהסברת המקורות של הרמב"ם. הייתה לו גם גישה יותר ביקורתית, הוא נזקק גם לנוסחאות שונות.

כשהרב זווין כתב את הערך 'ארץ ישראל' באנציקלופדיה התלמודית, הוא השתמש הרבה בדברי החזון איש. הוא הסתייע בי קצת כדי להגיע אליהם. זה היה עוד לפני קום המדינה. הרב זווין היה מאוד צעיר, הוא היה תמיד נלהב, כשהיה מדבר היה קופץ על השולחן. הקהל היה אוהב לשמוע אותו. הוא היה אומר לי לשאול שאלות את החזון איש לגבי שמיטה ודברים הקשורים למצוות התלויות בארץ. את הרב זווין אי אפשר היה שלא לאהוב. הוא היה מיזוג כזה של חסידות ולמדנות, שכבר אין כמוהו. ועוד עם בהירות של סגנון ברמה כזאת.

ר' קלמן כהנא היה אדם גדול, הוא היה מקורב מאוד, החזון איש אהב אותו, קירב אותו; טיפח אותו, תלה בו תקוות.

הדפסת כתביו

אינני יודע מה הייתה מידת הפיקוח שלו עד ההדפסה. הייתה לו מחברת עבה, שבה הוא כתב. היה לו כתב יד ברור, יפה. ומה שהפליא אותי בכתב היד של החזון איש הוא שהסדר בסוף המחברת הוא אותו סדר כמו בתחילת המחברת. לא כמו שהרבה פעמים רואים, שבסוף השורה 'בורחתי'. הוא היה שולט בכתב היד שלו, מאוזן. אני זוכר איך שהוא היה ניגש לכתובה: הוא היה טובל את עט הציפורן שלו בדיו - לא היה לו עט כדורי, העט הנובע הייתה התקדמות, בכך שהוא לא השתמש בנוצה - כותב, ואחר כך סופג. היה לו ספוג, שמטרתו לספוג את הכתבים והוא היה משתמש בו, למרות שמכט ולא היו אצלו כתמים. אחרי זה הוא היה לוקח את המחברת ומניח אותה בקופסא של פח, כדי שלא יישרף, הייתה פעם בוילנא שרפה, והוא זכר אותה, וחרד מפני שריפת כתב היד, ולכן היה שומר אותו בפת. אחר כל היו באים ומדפיסים את זה. אינני יודע מה הייתה מידת הפיקוח שלו על ההדפסה, אבל אני יודע שהוא אהב להצטעצע במה שכתב.

סדר

היום כבר סידרו את כתביו לפי נושאים, הוא כתב את זה ללא סדר שיטתי. אני זוכר שפעם שמעתי - אני הייתי באותו מעמד - איך אחד מראשי הישיבות שאל אותו: 'איך אתה מחלק את דבריך? איך אתה קובע מתי מתחיל פרק חדש?' - החזון איש הייתה לו גישה להגיב על כל דבר בחיך, בהומור דק. הוא ענה לו: 'אני כותב, וכשאתה מתעייף - אני מפסיק, ואז נגמר הפרק. וכשאתה מתחיל לכתוב מחדש - מתחיל פרק חדש'. הוא גם היה אומר: 'אני לא כותב את זה כדי לחבר ספר. אני כותב את זה לעצמי, כי אני פוחד שאשכח. אם רוצים אחר כך להדפיס את זה - בסדר'. זו איזו מין התבטלות, שיש בה גם הכרה עצמית. כך הוא היה אומר. האמת היא, שלא היה לו חוש של סדר. הוא לא היה יוניי במובן הזה. היה לו חוש סדר אורגני. הדברים התפתחו אצלו בצורה אורגנית, לא תמיד לפי המהלך שהיית מצפה. הוא לא כותב בצורה של 'הנה השאלות והנה התשובות'. הוא לא סיסטמטי, אבל יש זרימה פנימית של הרעיונות.

כתבים חדשים

הוא לא הסתמך על אוצר הגאונים. כשהוא מצטט את אוצר הגאונים זה משום שהגאון הנזכר כבר הופיע במקור שפורסם בימיו. כשפעם אחת הוא כן הזכיר את אוצר הגאונים שאלתי אותו למה, והוא אמר: היות שזה כבר כתוב - כדי שיבינו אותו ויהיה קל למצוא, הפניתי לשם. אבל השימוש במקור כזה היה בשבילו נגד הרעיון הישיבתי. צריך להבין, הישיבות היום זה לא לפי החזון איש. היום מוציאים הרבה כתבי יד, עוסקים בהם. אצל החזון איש הייתה תפיסה, שההשגחה קבעה [שהמקורות הידועים יתגלו והאחרים לא]. שאלתי אותו: אז אולי יש השגחה גם בכך שכיום הם נתגלו?!

תיאורים אישיים:

ש: האם הוא סיפר לך על ילדותו?

ת: מצטער לאכזב אותך...

ש: על משפחתו? אביו, אחיו?

ת: לא.

ש: זה לא מוזר בעיניך שהוא סיפר לך על ר' חיים עוזר, למשל, וגם ביטא געגועים אליו, ועל הוריו ואחיו לא?

ת: זה נשמע מוזר, אבל זה לא מוזר. אני הייתי אז תלמיד צעיר, ולכן הוא סיפר לי על עצמו כתלמיד. הוא לא היה איש שמרבה שיחה, הוא לא עסק בדברים בטלים.

הוא היה אדם תשוש, רצוף, שבע יסורים וצרות. אבל היה לו מאור פנים של טוב לב, של חכמה.

סדר יומו

הוא היה קם בבוקר מוקדם, היה מנין אצלו בבית. הוא היה מתפלל בצורה שקטה, מרוכזת. איזה הבדל יש בין קריאת שמע שלו לקריאת שמע של הבריסקער! - אני שמעתי את שניהם, איזה הבדל! בפסוקי דזמרה הוא היה שוכב לפעמים, כאשר היה חולה.

הוא היה טובל כמה פעמים ביום במקוה. אולי שלוש-ארבע פעמים. היה לו מקוה צמוד בדירתו.

אחיינו

אני זוכר את האחיינים שלו, הם היו אז בני 6 או 7. הם העריצו את הדוד שלהם וניסו לחקות אותו בכל דבר. מה הוא שוכב במיטה וכותב - אף הם כן. מה הוא כותב בדיו - אף הם כן. הם לא הסתדרו עם זה, הם עשו כתמים.

הם חיקו אותו גם בדברים טובים. הוא היה כמו אבא שלהם. אז הם היו בני 7-8, וגם אז הם ידעו הרבה, למדו תורה כל הזמן, עסקו במצוות. אינני זוכר בדיוק, אבל הסתכלתי עליהם כמו שצעיר בגיל ההתבגרות מסתכל על ילדים קטנים. הייתה בהם מידת החקיינות. זה היה בשבילי חלום בלהות אם לזה החזון איש רוצה להפוך אותי. היום אינני חושב שלזה הוא רצה להפוך אותי, אבל אז חשבתי. בסופו של דבר, מה באמת הוא רצה? - אם אני לא אלך לצבא ואשב יומם ולילה ואלמד - אין מנוס מתוצאה כזאת. אני לא יודע אם הוא חשב ככה, אבל זה סוד חוסר-ההצלחה שלו: הוא לא נתן אלטרנטיבה לשילוב מאוזן של למדנות ומודרניות. זה, לדעתי, היה חסר לו. הוא לא היה אדם מודרני. אפילו הרב שך יותר מודרני, לפחות הוא יודע להשתמש בתקשורת.

ההתנגדות לבריסקאים

הוא התלונן עליהם שהם לא יודעים לקרוא טקסט. הם קוראים את הרמב"ם [במילותיו] ואינם רואים את הרמב"ם בהקשרו. הם אינם מבינים שכל הלכה היא המשך של הלכה אחרת וזה פתח, מבוא, להלכה שלישית, ואי אפשר לקרוא הלכה אחרת ברמב"ם מבלי לקרוא את כל הפרק כולו, ולראות את הדברים בקונטקסט. ויש לכך דוגמאות רבות. הוא אמר לי, ואני יודע שיש הרבה שלא יאהבו את זה: 'הם מדייקים ברמב"ם כאילו זה דיוק בתורה, בפסוקים. זה פלא, זה כמעט נס, שהרמב"ם הצליח את מה שהוא הצליח [להקיף את כל ההלכה ולסכמה]. אז אתה עוד מצפה ממנו לדיוק בכל מילה?!' - דרכו של אדם, שהוא שוכח מה שכתב, שהוא לא מדקדק כל כך. הם [הבריסקאים] מכל הבדל קטן כזה עושים עניין גדול: אם יש הבדל, סימן שיש לך שני דינים. הם לא תופסים שזה דרך השטף הספרותי. גם אני, כשאני כותב, לפעמים אני מוסיף מילה או מחסיר מילה. יש לראות את כיצירה אנושית, ספרותית. בזה אפשר לפתור הרבה קשיים. זו היתה הגישה של החזון איש. הם לקחו את הרמב"ם ועשו אותו לגולם, למכונה.

ר' חיים היה אדם מבריק, אבל ר' חיים הודה בעצמו שהוא לא פוסק, שלא היתה לו גישה של פסק. הוא היה ראש ישיבה מצויין, הוא היה בעל ניתוח הגיוני יוצא מן הכלל, אבל הוא לא היה פוסק-הלכה,

ולכן הוא הרשה לעצמו לפתח את דרכו כפי שפיתח. והוא אמנם פיתח: את כושר הניתוח, את ההגיון. אבל עכשיו זה כבר הגיע לשלבים מוגזמים.

בקיאותו ברפואה

הרבה פעמים הוא היה מפנה לרופאים: עשה ניתוח, אל תעשה ניתוח, פלוני ינתח, אלמוני ינתח, סע לארצות הברית. ואנשים היו עושים מה שהוא היה אומר. כשזה היה מצליח, היו משבחים אותו. כשזה לא היה מצליח - היו אומרים 'הרופא אשם'. אני - זה הפריע לי. שאלתי אותו על איזה בסיס הוא מגיע להחלטות האלה: יש לך רוח הקודש? - שאלתי אותו. 'חלילה' - הוא אמר. אז הוא הוציא את הגמרא בעבודה זרה דף כח, שם יש דיון שלומדים מארבעת המצורעים, שהייתה להם בעצם דילמה. והדילמה הייתה כזאת: אם יישארו שם, מחוץ למחנה - אז ימותו ברעב, אבל ייקח עוד זמן, ויש להם חיי שעה. אבל אם ייכנסו למחנה ארס - אז או שיחיו אותם, ואז הם יחיו, או שימיתו אותם מפני שהם האויב. מה שקרה הוא שהם באו למחנה ארס וראו שהמחנה ריק, ונעשו לאנשי בשורה וכי וכי. בתוך כך מה שהגמרא לומדת שם הוא ש'לחיי שעה לא חיישינו'. אני זוכר את הגמרא הזאת. את זה הוא הסביר, ואז הוא אמר שבעצם כל ההלכות שלו לכל הפונים שלו לגבי מה לעשות ואיך לעשות הוא רוצה לדעת מבחינה רפואית מה מידת הסיכון ומה מידת התועלת. אם אתה מסכן רק חיי שעה אבל יש לך גם אפשרות ספק של חיי עולם - הספק חיי עולם דוחה ודאי חיי שעה. 'חיי עולם' זה חיים נורמליים, החיים שאדם חי באופן רגיל. 'חיי שעה' זה החיים של האדם לאחר שהם מקוצרים ע"י גורם מסויים, כמו ניתוח. ונשאלת השאלה, כמה זמן זה 'שעה'. אז יש מחלוקת ראשונים, יש אומרים שנה, יש אומרים שלושים יום. זו מחלוקת הפוסקים. אבל זה חידוש גדול ש'לחיי שעה לא חיישינו'. כל אחד יודע שיש חשיבות לכל רגע של חיים, וזה נכון, אבל זה אם אין לך סיכוי לחיי עולם, כי 'חיי עולם' זה חיים נורמליים, רגילים. ואז אם בא אליו אדם שרוצה לעשות ניתוח לב - הוא מברר אצל הרופא: אם המצב הוא שיש לו רק חיי שעה - וכאן צריך להגדיר מה זה, נניח שזה רק שנה, ואני חושב שהוא הסביר לי שזה בכלל לא מוגדר מבחינה כמותית, אלא נשקל לפי הנסיבות, כולל איכות החיים וכי - אז מותר להקריב את הודאי-חיי-שעה עבור מקצת-חיי-עולם. וכך הוא אמר: אין שום מעשה ניסים במה שאני אומר. אני רק אומר שהיות וזה עניין של פיקוח נפש, אז צריך את הרופא הטוב ביותר. ואז אתה שואל: איך אני יודע? - התשובה: לפי המוניטין. הרבה פעמים היה רוצה לדבר עם הרופא, והרופאים היו באים אליו. הם היו שמחים מאוד לבוא אליו, מפני שראו שזה טוב לפרנסה. כשרופא אמר לחולה 'אתה צריך ניתוח' והחולה אמר 'אני צריך לשאול את החזון אישי' - היה הרופא מציע שהוא עצמו יילך אל החזון איש להסביר לו. הם [הרופאים] היו מתפעלים ממנו. הם אמרו שהוא היה מדייק, בשאלות שלו, בניתוח שלו. הוא לא היה רופא אבל הוא קרא מספיק על גוף האדם ועל דברים יסודיים בתחום הזה, וידע להבין דבר מתוך דבר. אם הוא ראה שרופא מסויים יותר טוב, גם אם זה היה קצת יותר כסף, הוא אמר שזה חשש פיקוח נפש.

שיקולים בפסיקתו

ש: החזון איש מצטייר בעיני אנשים מסויימים כאדם שיושב בפנינה, כותב ספרים, מנותק מהעולם, ומבחינתו ייקוב הדין את ההר'.

ת: הדימוי הזה ממש לא נכון. זוהי אולי התדמית המקובלת על אלה שלא הכירו אותו. הוא ישב לו בפנינה אבל לבו היה פתוח. היו לו דברים שחרגו מגדר זה. למשל, שאלו אותו: אם יש סכנה חישובי הספר, האם מותר לעזוב אותם? - הוא פסק שאסור, והסביר: אם תעזוב את ישובי הספר אז אתה יוצר ישובי ספר חדשים, אתה לא מונע את הסכנה, אלא רק מטיל אותה על אחרים. השאלה נשאלה

עיי תושבי ישובי ספר שנמצאים בסכנה. מה שהוא אמר הוא, שאתה אינך מונע את הסכנה, אלא מקרב יותר את הגבול. אתה מציל את עורך, אבל יוצר ישובי ספר קרוב יותר למרכז. זה שיקול של אדם שחי בחושך?

ש: האם הוא סמך על רגשות, על אינטואיציה בהבנת ההלכה?

ת: הוא סמך הרבה מאוד על אינטואיציה. הדבר הזה אופייני מאוד. האמת היא, שבניגוד לבריסקאים, שעם כל הכבוד, אין מקום שם לאינטואיציה - החזון איש היה מסוגל לומר כמו שרשיי אומר, 'לבי אומר לי'.

אהבת הבריות

היה סיפור עם יהודי אחד, חילוני, שהיה חובש כיפה לפעמים, והיה אומלל. הרופאים לא נתנו לו הרבה. ההורים שלי הכירו אותו והציעו לו: 'בוא אל החזון איש'. הוא אמר: מה החזון איש כבר יעזור לי? אבל בסוף הוא בא עם אשתו אל החזון איש. החזון איש לא הכיר אותו. החזון איש דיבר אליו, שאל אותו שאלות, וכשהוא יצא משם, הוא אמר: 'אף אחד לא גילה כלפי כזאת סימפטיה, התחשבות, אפילו אהבה, כמו שהחזון איש גילה'. אחרי זה החזון איש נתן לו גם איזו עצה, ללכת לרופא אחר. האדם הזה בסופו של דבר מת, אבל ההרגשה שלו הייתה אחרת. חשוב לציין, שהחזון הצטיין בהרבה רגש, בהרבה אהבה לזולת, בלי קשר לשאלה אם זה דתי או חילוני. חשוב להזכיר את זה כי היום אין רבים כאלה.

חסידות

יש להבחין בין הפסק שלו לגבי עצמו לבין הוראה לרבים. אם היו מביאים לו ספר תורה של חב"ד, או תפילין של חב"ד, הוא היה פוסל. אבל הייתה לו כנראה ראייה חברתית מספקת כדי לא להחיל את זה על כולם. אני שאלתי אותו פעם: 'אתה רואה שהגאון [מוילנה] לא צדק לגבי החסידים. הוא חשב שהם פורקי עול, שנא אותם, ותראה איזו יהדות מפוארת יצאה מהם'. בשביל החזון איש הגאון לא יכול היה להיות לא-צודק. אז הוא אמר: 'הוא צדק. אדרבא, בזכות ההתנגדות שלו החסידות הפכה להיות מה שהיא'.

הוא לא התייחס אל תורת החסידות. היה ברור לו שהחסידות כתורה זה ביטול תורה. אם היו לו קשרים עם אדמו"רים זה היה כאשר אדמו"רים באים אליו. היחס שלו אל חסידים היה יחס סלחני, כי אהב יהודים ובפרט יהודים שומרי מצוות, אבל הוא היה 'מתנגד' מושבע. אינני חושב שקרא אי פעם ספר חסיד'.

מנהגים

הוא לא התעניין בזה. הוא התעניין בפסק ההלכה. בשבילו, פסק ההלכה זה הרמ"א. ישנם דברים, למשל בהלכות סוכה שהוא יוצא נגד הרמ"א.

ספקות

ש: החזון איש נראה תמיד כמשוכנע לגמרי בהכרעתו. היו לו לפעמים ספקות, פקפוקים?

ת: תוך כדי הדיון, הוא תמיד העלה ספקות. גם אחרי ההכרעה היו לו מן הסתם ספקות. הניסוח הבוטח נובע משיקולים שאני קורא 'שיקולים פוליטיים'. אחרי ההכרעה אינך יכול לומר 'אולי כן ואולי לא'. דיון צריך להיות גמיש, אבל פסיקה צריכה להיות החלטית. חוץ מזה, הוא לא אהב ויכוחים עם רבנים על פסיקותיו. לא היתה לו סבלנות אליהם.

ש: האם הוא ניגש אל הטקסט בתמימות, או מתוך תחושה מוקדמת לאיזו תוצאה הוא רוצה להגיע?
 ת: אני חושב שהצד השני הוא הנכון. אני לא בטוח, זה על הגבול. יש לי הרושם שהוא כבר ידע לאיזה פסק הוא רוצה להגיע לפני שהוא למד את המקורות. בקו התאריך ודאי שהייתה לו מגמתיות מסויימת. הנסיון להבדיל בין חוקות ישראל לחוקות הגויים, הנסיון לשמור על המציאות של הדעות הימני-ביניימיות, הטרומ-קופרניקאיות, להנציח אותן. יבואו הפרופסורים ויגידו שהוא היה ממורדי אור, אבל זו הייתה עמדה רגשית הרבה יותר מורכבת אצלו. הוא ראה ערך בכך שהמדע הימני-ביניימי לא ייזנח לגמרי, שיינתן לו הכבוד הראוי לו. זה היה קרב חסר-סיכוי.

קריאת עיתונים

אם היה מונח משהו על השולחן הוא היה מדפדף, כדי להיות בעניינים. הוא התעניין במה שקורה, אבל לא הקדיש לזה הרבה תשומת לב. הוא לא היה מנוי על שום עיתון.

נשים וילדים

הייתי נוסע איתו לים. באוטובוס הוא לא היה יושב ליד נשים, אבל לא היה עושה מזה עניין. ממילא תמיד היה מישוהו לידו, ולכן הבעיה לא יכלה להתעורר. אבל בחוף הים, למשל, הוא לא עשה מזה סיפור. הוא היה הולך לחוף הרגיל [המעורב], ומתרחק כמה מטרים מהמתרחצים. לא עשו שום הפרדה ולא ארגנו שום דבר מיוחד עבורו.
 הוא אהב ילדים מאוד מאוד. במיוחד טיפח את אחייניו, אבל התיחס בחיבה אל ילדים בכלל.

השפה העברית

ש: מה היה יחסו לשפה העברית?

ת: יחס מצויין. הוא דיבר עברית עם הישראלים, עם קצת מבטא אשכנזי, אבל הוא לא עמד על המבטא האשכנזי. איתי למשל הוא דיבר בדרך כלל בעברית, הוא ידע שאני שייך ליישוב החדש, אבל גם קצת ביידיש, כי הוא ידע שאני מבין.

ש: ומה לגבי ההברה?

ת: ברור שהוא פסק שלא לשנות ממסורת אבות.

תפילה

לחזון איש יש מכתב ידוע, שבו הוא מסביר שהתפילה בעצמותה, בעצם הגדרתה, היא עבודה שבלב. זה דבר חשוב מאוד, וגם עמוק. אף על פי שהוא היה איש הלכה, לא המלל היה אצלו העיקר. התפילה מתבטאת במלל, אבל במהותה היא בלב.

אבחנות אישיות

יש מכתבים שהוא כתב אלי, שבו הוא מגדיר אותי באופן שאף פסיכולוג בעולם... הוא מתאר אותי כילד, בן 15-16-17, והגיל הזה הוא אומר עלי דברים שעד היום נכונים. אינני חושב שאיזשהו פסיכולוג היה מצליח. יש דברים שאינם תמיד מחמיאים לי. אבל הוא הצליח לחדור... הוא היה מחנך ממדרגה ראשונה, הוא ראה אדם לפי כוחות הנפש שלו. הוא התייחס אל כל אדם... כשהוא דיבר עם מישהו, זה לא היה כלפי חוץ, זה היה לפי השיטה של 'אני ואתה' של בובר - והוא, כמובן, היה מזדעזע מההשוואה הזאת - אבל הוא הפנים את הזולת באופן אינטימי ממש. כשהיית איתו בשיחה הרגשת שכל-כולו איתך. הרבה אמרו לי את זה. אפילו כשהוא מדבר עם ילדים, שהוא מאד אהב אותם. הוא הרעיף אבהבה על בני אחותו, והם היו מאד כרוכים אחריו.

האסור והמותר

באחד המכתבים שלו, על שאלה ששאלתי בנוגע לטעם אמירת 'מודה אני' לפני נטילת ידיים, הוא כותב אלי על אהבת הטהרה והנקיות. זהו מכתב שלא פורסם, ושם הוא גם כותב: "הגבול בין האסור והמותר ניתן תמיד בסוף האסור ובתחילת המותר, והשכל קצר מלכוון הצמצום". יש במכתבים אלי דברים שלא פורסמו עדיין מעולם, ואני מעוניין לפרסם, וגם להשוות עם אישים אחרים מן התקופה.

לקראת לימוד

הוא היה נוהג לתת הקדמה השקפתית לכל מסכת: הוא היה מדבר איתי על כך. למשל: מיקין, שזה סדר ישועות, למה זה סדר ישועות, להציל עזוק מיד עושקו. היתה חזקה בו התודעה של דברי התוספות, שחייב אדם לשמור עצמו שלא יזיק יותר מאשר שלא יזק. זה גם דבר שאנשי המוסר עומדים על זה. או למשל נדרים. הרעיון היה שיסוד הנדר הוא קדושת הדיבור. כל דיבור שאדם מוציא מפיו יש לו ערך. לא יחל דברו' זה לא יעשה דברו חולין, כבר הרמב"ם רומז על כך שגם לאחר שהנדר הותר, הוא אמנם איננו מחייב כנדר, אבל עדיין 'לא יחל דברו'. באופן אידאלי כל מילה שאדם מוציא מפיו צריכה להיות בזהירות של נדרים, אבל בגלל טבע האדם וחולשתו, התורה התחשבה בו והחמירה רק בסוג מסויים של דיבורים. וכאן באה האבחנה בין נדר ושבועה ובין חפצא לגברא, שהבריסקאים לקחו לכל העניינים האחרים, מקורם כאן: זה איסור גברא זה איסור חפצא. אני זוכר שהוא היה מדבר על הצד הרוחני והמוסרי של כל מסכת ומסכת, בצורה יפה מאוד. זה היה בשבילו שיחת חולין כביכול. ואז צריך כדאי היה לרשום כל דבר, וחבל שלא עשיתי זאת.

שידוכים, עצות רפואיות, עסקים

החזון איש היה משדך שידוכים. לא תמיד זה היה מצליח. אנשים היו באים ומספרים לו. אחד היה אומר 'יש לי בן', אחר היה אומר 'יש לי בת', והוא היה מנסה לשדך, ללא כל תמורה כספית. היו כאלה, גם רבנים, שזו היתה פרנסתם. הוא עשה את זה מתוך חסד. זה לא תמיד הצליח. כמו בעצות הרפואיות שלו, לעתים הוא קלע אל המטרה באופן יוצא מן הכלל, אבל, כמו בכל סטטיסטיקה, יש גם נפילות. גם בצעתו הרפואיות היו מקרים שהעצה לא פעלה, ואז אמרו לחולה: לא התפללת מספיק טוב, או משהו כזה. מעולם לא האשימו את החזון איש. גם בעסקים הוא היה מייגע לאנשים. היו בודאי זוגות שהחזון איש שידך, שעצם העובדה שהוא היה השדכן בודאי נתנה להם תחושה שיש בנישואין ברכה, וזה חיזק את הנישואין.

גדולי דורו וגדולי העבר

לא זכור לי שהוא [החזון איש] הזכיר רבנים בני דורו. הוא הזכיר את ר' עקיבא איגר, את היים של שלמה, את המהרש"א. אלו האחרונים שהעריך.

היחס אליו

פניתי אליו, כמובן, בגוף שלישי, תמיד בגוף שלישי. כולם פנו אליו בגוף שלישי. הוא היה קורא לי 'צבאריה' [=צבי אריה], דרך חיבה. הייתה יראת כבוד עמוקה. אינני יודע איך פנתה אליו אשתו. כמעט לא שמעתי אותם מדברים, כמעט תמיד היא היתה צועקת עליו. כשדיברתי עליו, דיברתי עליו בתור 'החזון איש'. זה היה משהו מיוחד מאוד מבחינתי להיות בקירבה אינטימית עם אדם שגדולתו ממש מוחשית. גם בדיבוריו הרי לא היתה מילה מיותרת. כל מה שהוא אמר היתה בו או חכמה, או עוקץ או שנינות. הוא לא דיבר שטויות.

היחסים עימו ועידוד הקמת הישיבות

הוא הרגיש כל כך להיות יהודי, הוא היה ממש מאושר בשמחת המצוה. זה מעניין, כי הרי הוא היה 'מתנגד', אבל בכל זאת תראה את הפנים שלו. הם תמיד היו עם חיוך קטן ומסתתר, עם שלווה נסוכה. לא היו לו פנים צוהלות כמו לחסידים, הוא לא היה תמיד מחייך, אבל היתה הרגשת נועם ושלווה, וזה פלא, כי חייו לא היו קלים. הוא גם היה חולה. בודאי שהייתה יראת כבוד. חשתי מצד אחד כבוד מזה שהוא בכלל שם לב אלי. אין דרכי להרגיש כאילו מגיע לי משהו, ולכן הערכתי את זה. אבל מצד שני היו דברים שלא הסכמתי, בכל זאת יש לי דעה משלי. הוא דווקא העריך קצת את המרדנות הזאת. הוא חשב שהוא יצליח, טזה לא היה כשלון שלו, זה היה כשלון שלי, לא זכיתי. זה היה בשבילי חלום בלהות להיהפך לאחד מהם. שבתי בלבי: 'זה מה שיהיה? אני איראה כאחד השמער'לעך האלה? זה היה בשבילי חלום בלהות. אני יודע שהוא ניסה גם בעבר לקרב צעירים לדרכו, אבל זה לא הלך. לפי מכתביו נראה שהוא חשב שהנה, אולי הפעם... הוא רצה שתהיה המשכיות לתורה, והוא היה מאוכזב מהדרך הישיבתית. בכל זאת הוא תמך בהם: הם, כמו שאומרים, מרביצי תורה, וגם אם הם עצמם קצת... - בכל זאת הנוער ילמד, המאור שבה יחזירם למוטב. הוא צדק במידה רבה. אני מסופק אם לולא הדרבון שלו היתה קמה תנועה כזו של הקמת ישיבות. הוא באמת עסק בזה הרבה. הוא היה מעודד ראשי ישיבה צעירים ללכת למקומות מרוחקים. הם היו מגיעים אליו הרבה פעמים מיואשים, מדולדלים מבחיה כספית - אז לא היתה התמיכה שיש היום - והוא היה מדבר על ליבם שיצליחו, ששכרם מרובה מן השמים, והוא היה מוצא להם גם עזרה כספית. היו הרבה תורמים שרצו לתת לו כסף והוא לא רצה לקבל, אז הוא היה מפנה אותם לעזור למוסדות. יש לו חלק רב בהקמת המבצר הישיבתי. אני חושב שבזה אני "מאשים", במרכאות, את החזון איש. בעניין הזה - במתן הקרדיט הגדול לחזון איש על הקמת עולם הישיבות בארץ - הספרים החרדיים צודקים, לדעתי. זה נכון. זה היה מבוסס על גישה אינדיבידואלית. הוא ראה כל אחד כפרט. הרב דב יפה יכול לספר לך, הוא גם בודאי זוכר אותי, ונדמה לי שהחזון איש עודד גם אותו; אם כי הוא נשאר בעל מוסר, אפילו קצת נובהרדוקאי. במידה זו החזון איש היה פלורליסטי: הוא עודד גם חסידים, גם בעלי מוסר, עם כל ההסתייגויות מהדרך, ההכרה שלו הייתה שחלילה לא תשתכח תורה מישראל.

צניעות

ש: ידוע לך משהו על עמדתו לגבי תנועת נוער מעורבת?

ת: לא ידועות לי עובדות. הוא הקפיד מאד בענייני צניעות, זה ברור. הוא היה איש בעל הכרה חינוכית. בעל 'שרידי אש', שהיה אדם נאור מאוד, התיר בנסיבות מסוימות, כדי לקרב אותם [את הצעירים], ועל יסוד ההנחה שהעולם בצרפת ובאשכנז שונה מאשר בפולניה. החזון איש היה רגיש לענייני חינוך. אם היה משתכנע שתנועת נוער מעורבת היתה יכולה בסופו של דבר להביא אותם לתורה - אז אני בטוח, לפי מה שאני מכיר אותו, שהיה לפחות מקשיב, הוא לא היה דוחה את זה על הסף, כי מגמתו היתה להביא את הנוער לתורה. גם את הנוער החילוני הוא לא שנה, הוא ראה בהם תינוקות שנשבו. בזה הוא היה דומה לרב קוק. הוא היה מקבל כל חילוני באהבה, כי הוא לא ראה אותם ככופרים, כמורדים, כמומרים להכעיס, אפילו לא כמומרים לתיאבון. הוא ראה אותם כתועי-זרך. הוא לא הסתכל על חילוניים כמו שמסתכלים עליהם היום במאה שערים. להיפך, היו באים אליו גם אנשים חילוניים, שהיו שמים כיפה רק לצורך העניין, והוא לא נתן לאף אחד את ההרגשה שאם הוא איננו חרדי הוא לא ירצה לדבר איתו.

חלוקת ההיסטוריה

עד כמה שאני יודע, הוא השתמש בחלוקה הזאת של 'שני אלפים תהו, שני אלפים תורה, שני אלפים משיח' בעיקר בהקשר של 'שני אלפים תורה'. היה חשוב לו להדגיש, שהתורה מקבלת גיבוש סופי,

מחייב, ע"י רבינא ורב אשי, שהם-סוף הוראה, ובשבילו זה בערך מה שחז"ל חשבו ליב' אלפים תורה'. זאת אומרת, אחרי שישנה התפתחות של מקרא ואח"כ מדרשי הלכה ומשנה - באים האמוראים ופרשים את המשנה. כאילו כך קבלו על עצמם ישראל, שאין רשות לאף אמורא לחלוק על תנא. כך הוא טוען, שכך הם קבלו. ואח"כ אין רשות למי שאחרי התלמוד לחלוק על אמורא. הוא חשב שמה שאנו קוראים חתימת התלמודים הוא שמעכשיו אנחנו מפרשים את כל הדברים לאור השפופרת שלהם. אנחנו לא ניגשים ישר אל המקרא. המקרא כבר אינו זוהר באור עצמו, כמו שבן-גוריון אמר, אלא רק באור דברי חז"ל.

כבר אצל הראשונים אנחנו מוצאים פירושים, שב' אלפים - לא של ימות המשיח, אלא של הציפיה לימות המשיח. אבל זה לא היה חשוב לו. היה לו חשוב -במיוחד כשהוא ראה את המבוכה בעולם הדתי - להדגיש שאין לנו עסק בנסתרות ואין לנו לעמוד אלא בד' אמות של הלכה.

התנ"ך

אני לא חושב שהוא היה איש תנ"ך, איש מקרא. הוא היה איש תלמוד, הטיפוס הנורמלי של בן-תורה, שבדרך כלל, בצדק או לא בצדק, לא עסק במקרא. לא שמעתי ממנו טענה עקרונית, חלילה, על שאסור ללמוד תנ"ך.

סגנון כתיבתו

הסגנון שלו בעייתי, מעניין. זה איננו סגנון רבני רגיל של ראשי ישיבות. ישנה השפעה מסויימת של סגנון משכילי, מחקרי. יש בו הרבה מליצות, של שפה שאינה נובעת מן הספרות הרבנית אלא מן הספרות החוץ-רבנית.

נבואה

באחד המכתבים הוא כתב לי על נבואה ורח הקודש. חלק מן המכתב נדפס. היו לו בעיות עם זה משום שצעירים כמוני ואחרים שאלו אותו שאלות מסוג זה, ומתוך שהיה מוטרד מהשאלות, הוא צריך היה לגבש את התשובות. התשובות היו בדרך כלל מסורתיות, עם הסברי הרמב"ם. הנבואה היא דרגה שמעל רוח הקודש, והוא דיבר על זה במושגים כמו 'נשיקת השכל הפועל' וכד'. הוא לקח הרבה מן המושגים האריסטוטליים של הרמב"ם, אבל הוא השתמש בזה רק כדי לסלק את הבעיה מן הדרך, כדי שזה לא יפריע. אני לא חושב שהנבואה העסיקה אותו, או שהציפיה לנבואה העסיקה אותו. בכלל, מה שהעסיק אותו תזה רק לאפשר לעם ישראל לקיים את התורה והמצוה. זהו. החזון הגדול ביותר שלו היה שהעולם התורני של מזרח אירופה, שהוא ידע שהוא התמוטט ונהרס - אפילו לפני השואה היתה תחושה של 'אנחנו יתומים בני יתומים' והיתה הרגשה שרוב העם מתרחק מן המסורת - יחזור לעברו, שיחזור כמו לימי הגאון מוילנה, שיישבו בבית המדרש וילמדו תורה. אם זה יהיה תחת שלטונו של הפריץ או שלטונו של בן גוריון - זה אירלוונטי, זה לא מעניין, מה זה חשוב. ואם יבוא המשיח - זה עניין של הקב"ה. מבחינתו, ביאת המשיח איננה סיבה להתבטלות מן המצוות. הוא היה אנטי משיחי, זה ברור. למעשה, יהודים חיו תמיד מתוך מס שפתיים של ציפיה למשיח, אבל החיים התנהלו בלי יותר מדי האזנה לקול דודי דופק, אולי מפני שקול דודי לא דפק.

ש: מצד אחד החזון איש מגלה גישה מסורתית, פסימית, כלפי טבע האדם, ורואה אותו כמצא יצרים ותאוות המשבשים את דעתו, ומצד שני הוא מתנגד לגישת תנועת המוסר, שהכל 'נגיעות', ומציע גישה אופטימית יותר.

ת: אני חושב שהוא היה אופטימי, וכאשר הוא משתמש בביטויים על יצרים ותאוות, הוא משתמש במליצות ידועות. הוא לא מתכוון לומר בזה שאין תקוה. הוא משתמש בביטויים הרגילים, מן התלמוד והמדרשים. לדעתי, הוא היה מודע לפוטנציאל ולכח החטא שגנזו באדם הכי גדול. למשל, אם היית בא ואומר לו על רב פלוני שעשה כך וכך - הוא היה מבין שככה זה, זה האדם. יש סיפורים על גדולי ישראל ואחרים. הוא חשב שזה היופי של התרבות האנושית - והתרבות האנושית היא התורה, זו התרבות האמיתית - שיש יצרים לאדם, אבל ישנה תורה, הבאה לעדן את היצרים. ממילא, כאשר היצרים האלה פורצים, הוא יהיה סלחן כלפי טבע האדם. במקרים רבים ראיתי אצלו סלחנות רבה וסימפטיה כלפי טבע האדם, עד כדי כך שהרבה מקרים הוא הי מגלה כלפי אדם שיש לו חולשות, כפי שבני אדם מגלים סימפטיה כלפי בני אדם שיש להם מחלות. הוא לא היה שולל את האדם, אלא את המידה, משהו כמו ברוריה. האהבה שלו לאדם וההתחשבות שלו באדם היתה תמיד בוגרת. הוא תמיד הבין: זו חולשת האדם, ויש להתחשב בחולשות האלה. אבל אין לראות בזה שותד במובן ההלכתי של המילה. היה חשוב לו להדגיש שההלכה יש לה גדרים ברורים בעניין הזה: אם ההלכה אומרת שזה שוחד - זה שוחד. אם ההלכה אומרת שאין זה שוחד - זה איננו שוחד. לכן אין כאן סתירה אמיתית. מה שהוא מתכוון לומר הוא שיש בואי שיש בו יצר הרע. הוא תפס את ההלכות לגבי ייחוד בחומרה רבה, אפילו לגבי עצמו, ואין אפוטרופוס לעריות. זה היה בשבילו דבר מוחשי, כמו אצל תלמידי פרויד. אבל אין זה אומר שזהו סוף העולם. המסקנה שלו היא שיש ללמוד הרבה תורה. הייתי אומר שהוא היה אופטימי מאוד, הוא הכיר את חולשת האדם, לאור כל הסיפורים בחז"ל. הוא היה תלמיד נאמן של המסורת הרבנית, שלא תיארה את חכמי התורה כנטולי יצר או נטולי תאוה, אלא תיארה אותם כבני אדם, וכל הגדול מחברו יצרו גדול ממנו, וזה לא רק יצר המין, זה גם יצר הכעס ודחפים אחרים. אני לא ראיתי אותו כועס. הוא הלך מאד בעקבות הלכות דעות של הרמב"ם. היה אפשר לראות אצלו איזון בהתנהגות. לשון הרע מעולם לא שמעתי ממנו. כאשר אמר לי דברים על אנשים ששנא, או לא אהב, זה היה יותר במסגרת חינוכית, להדגיש נקודה: גאון זה לא טוב, מידה זו איננה טובה, דעה זו איננה טובה. אם כי גם הוא היה בן אדם. אז אפשר לומר שזו חולשה שהוא שנא את אותם אנשים? - אז טוב, אז גם הוא נכשל.

את הדברים האלה אפשר היה ללמוד מאישיותו, מדרכו, מן הפרט אל הכלל. הוא לא דיבר על כך באופן כללי. אם הוא כתב על זה בספריו, זה מתוך פולמוס עם דעות אחרות.

בחירת ישראל

הזדמן לי לראות אצלו איזו חוברת, איזה כתב-עת, שהיה שמור שם כי היתה שם הגהה בכתב ידו. היה שם איזה מאמר משכילי, כנראה ביידיש, ששם הוא יוצא להפריך את ההנחה כאילו שילדי היהודים הם יותר כשרוניים או יותר מעולים מילדי הגויים, וטוען שכל בני האדם שווים. הוא כתב שם בצד בעברית, וחבל שלא העתקתי את זה, ששם הוא מוחה ואומר: מי שיהודי במהותו הוא יותר מוכשר ויותר מעודן. הוא האמין בעליונות הגנטית, הביולוגית, הטבועה, של האדם היהודי, מעל לכל עם אחר. הוא לא אומר שזה מכח התורה. הוא מדבר על כל ילדי ישראל. אני בטוח שהוא דיב על מי שנוול יהודי, כך שזה מוכרח להיות גנטי. עובדה היא שאצלו זה היה ברור, כדבר המובן מאליו, שהוא מעולה מבחינת הכשרונות שלו. הוא לא דיבר על נשמה לעומת נפש הבהמית - אלה הם מושגים מיסטיים הזרים לו - אלא כל כך שיהודים מצד עצמם, בין דתיים ובין לא דתיים, הם יותר מעולים. ישנה עליונות גזעית. הדבר הזה הפריע לי מאוד, כמובן. אמנם תמיד דברו על אחוז היהודים בקרב מקבלי פרס נובל.

היצר
מאן-
התורה

זה מעניין מאוד, אבל זה לעולם לא ישכנע אותי להאמין בעליונות גזעית של איזשהו עם. אולי עמים מיוחדים מצטיינים בתכונות מסויימות, אבל לדבר במונחים של עליונות מהותית - לא קיבלתי את זה. בשבילו זו לא היתה בעיה, כי כנראה מצא לזה מקורות בכוחי או במקורות אחרים. הוא לא דיבר אתי על זה. היה לי גם קשה להודות על חוסר האמונה שלי. הרגשתי אשם בכך שאני חושב כך.

ש: בסיפור דלעיל ראינו שאפילו 'עד חזירון יגיעו רחמיך'; איך זה מתיישב?

ת: אני יכול ליישב את זה בקטגוריות הלכתיות. באופן מוסרי 'ואהבת לרעך כמוך' חל על כל אדם. באופן הלכתי, זו אהבת ישראל. אהבת הבריות שלו היתה יותר הלכתית מאשר הומניסטית. לא היתה כאן שאלה של שילוב יהדות ואנושיות, נוסח קלויזנר למשל. אינני חושב שהחזון איש הרגיש קרבה אמוציונלית כלפי החזירון, אם כי אולי כן, אולי מתוך רחמים רגילים. היחס שלו לחזיר נוצר מתוך קטגוריות הלכתיות: חזיר הוא 'חזיר', טמא, שיקוק, אבל גם עליו חל דין 'צער בעלי חיים'. הייתה לו אותה אמונה גזענית שהייתה די שלטת בעולם הרבני מאז ומקדם, שאנחנו עם נבחר במובן הפשוט והפרחאי של המילה.

הוא היה איש ההלכה במלוא מובן המילה. לא פחות, ובעצם גם לא יותר. ההלכה עיצבה אותו.

נספח ג: על מידת זיקתו של החזון איש לקבלה.

מקצת הביוגרפים החרדיים של החזון איש ניסו לייחס לו זיקה הדוקה לעולמה של הקבלה.¹ סורסקי אף מגדיל לספר, כי עוד בנעוריו בקוסובה, כאשר למד תורה מאביו, "מסר לו האב כללים בהלכה ודברי קבלה הנמסרים מדור לדור, איש מפי איש, רק ליחידי סגולה" (סורסקי, עמ' כה); ופינקלמן, כדרכו על פי רוב, מחרה מחזיק אחריו (פינקלמן, עמ' 29). גם ביוגרפיה חדשה על הרב י"ל אשלג, בעל 'הסולם', מספרת כי החזון איש התכתב עם מקובל זה, שהתגורר בשכנותו, ונהג לשאול אותו שאלות בענייני קבלה.² דומה, כי לייחוסים אלה אין יסוד של ממש. כפי שנראה להלן, החזון איש הצעיר לא גילה כל עניין בקבלה, והיה מושפע מן הפילוסופיה היהודית הרציונליסטית. כאשר נחשף אל הקבלה בשלב מאוחר יותר, היה יחסו אליה מורכב ובעייתי, ומעולם לא הפנים אותה אל תוך אישיותו.

אין ספק, כי החזון איש הצעיר נחשף אל הגישה הרציונליסטית, ובפרט אל ספר מורה נבוכים, והושפע ממנה. די לעיין בשורות ה'איגרת לשר נכרי' (לעיל, ב, 1) כדי להיווכח עד כמה היו מונחי הפילוסופיה היהודית של ימי הביניים שגורים על לשונו. מנגד, אין במכתב זה כל ביטוי העשוי לרמוז על השפעת עולמה או מונחיה של הקבלה. אמנם כתבי השחרות של החזון איש המצויים בידינו הם דלים למדי בכמותם וספק אם ניתן להעלות מהם הכללות גורפות, אך מן הטקסטים הקיימים ניתן להכיר בבירור את עקבות הגישה הרציונליסטית, ואין בהן כל סממן מיסטי. גם במכתב שכתב בשנת תרפ"א (בהיותו כבר בן 42) הוא מעדיף לפרש את הפסוקים המדברים על שינוי מקומו של 'כבוד ה' כמרמזים על שינויים מצד "רוב התפעלות השכל" (קובא, ג, קצא) - פירוש רציונליסטי מובהק. לכאורה, ניתן למצוא במכתב זה גם רמז קבלי, שכן החזון איש אומר בו כי "אמת הוא שיש כנויים לבחינות ההתגלות ולפעולות ההנהגה ונקראין בשמות, ועל זה שייך חסרון ושלימות" - לכאורה רמז לספירות - אך מייד לאחר מכן הוא מבהיר כי טעם הדבר הוא ש"הן כולן נבראין" (קוב"א, שם). הווי אומר: גם כאן כוונתו למושג ה'כבוד' הרציונליסטי (הידוע במיוחד ממשנתו של רס"ג³ אך מצוי גם אצל הרמב"ם⁴), המציין כבוד נברא, ולא נאצל. נראה, אפוא, כי אותן "בחינות ההתגלות" ו"פעולות ההנהגה" של הקב"ה האמורות כאן הן דווקא כוחות טבעיים, ברוח האמור בימורה נבוכים⁵. וכאמור, אף בכך אין החזון איש מסתפק, והוא מעדיף לפרש את הפסוקים כמתארים שינויים סובייקטיביים שחלו במתבוננים ("יעל רוב התפעלות השכל"), ולא שינויים אובייקטיביים שחלו, כביכול, באלקות; וגם זה, כמובן, בעקבות ימורה נבוכים⁶. נראה כי הוא נטה לפרש את בכיוונים אלגוריסטיים, שכן אחיינו שמע מפיו כי "הכתבים העוסקים בעניינים אלה הינם רק משלים בלבד" (יברוב, ב, עמ' עט). דברים דומים מסר בשמו גם גיסו, היסטיפלרי⁷.

ואולם, ככל שנקפו השנים כך התמעטה השפעתה של הגישה הרציונליסטית על החזון איש, והוא הלך וסיגל לעצמו את השקפות האמונה התמימה (ראה לעיל, ב, פתיחה). נראה כי בעשורים האחרונים

¹ ראה לעיל, ב, 1, א. פאה"ד, ב, עמ' נח-נט; הלפרין, עמ' 130. וראה בהערות הבאות.
² גוטליב, הסולם, עמ' קמ. כמעט למותר לציין, כי לא מובא שם אפילו מכתב אחד מהתכתבות זו.
³ רס"ג, אמונות ודעות, ב, י (מהדורת הרב קאפח, עמ' קג).
⁴ מורה נבוכים א, סד.
⁵ ראה: מורה נבוכים, ח"א, מו, נג-נד, סא.
⁶ ראה: מורה נבוכים, ח"א, נה.
⁷ חסידה, אשכבתיה דרבי, א, עמ' נח.